

MC
110.685

Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar

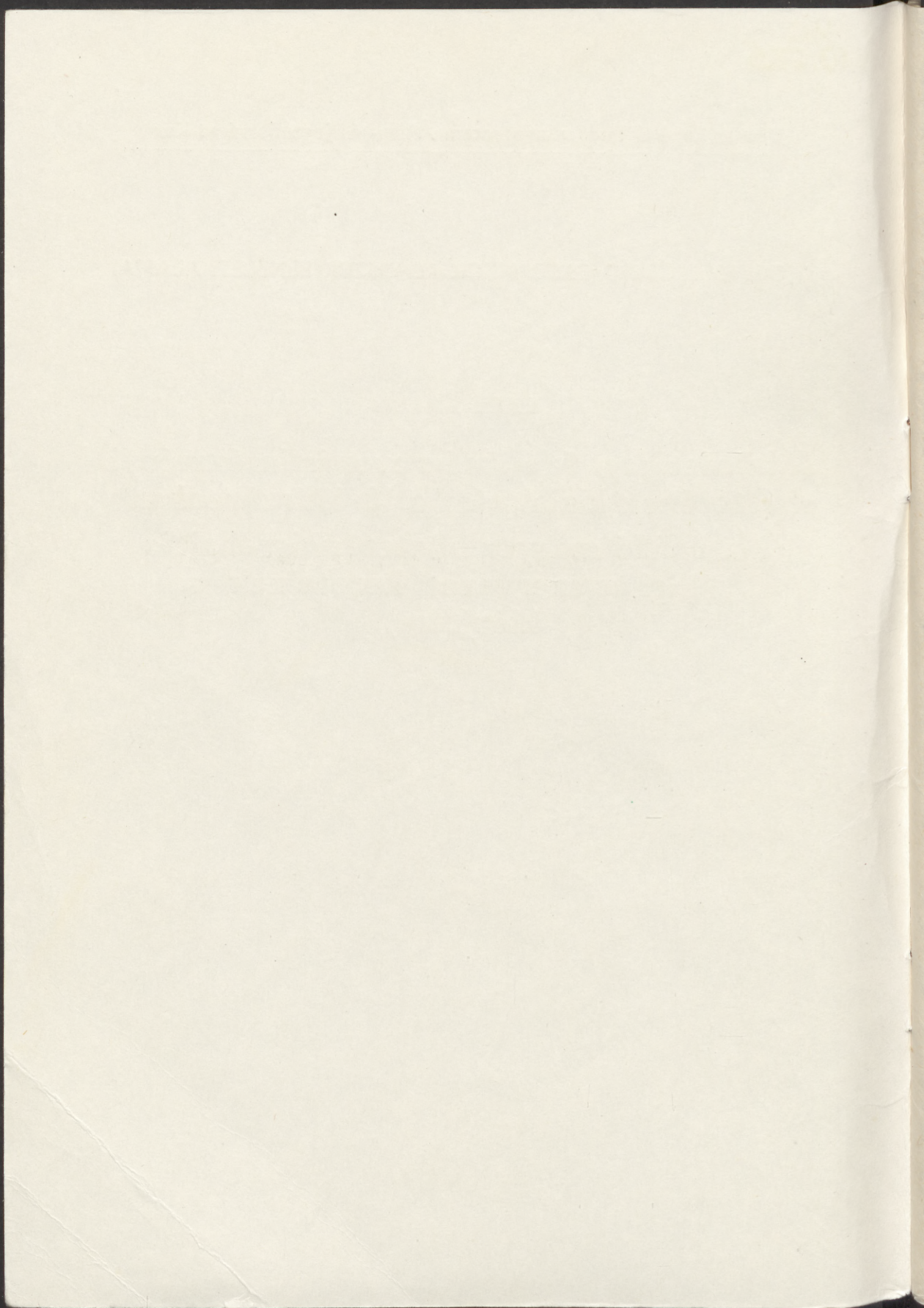

A JOGI FELELŐSSÉG- ÉS SZANKCIÓRENDSZER ELMÉLETI ALAPJAI

MEZEY BARNA

**A büntetőjogi felelősségrevonás intézményi
hátterének kialakítása a 18–19. században
(Az önálló magyar büntetésvégrehajtás
jogi és szervezeti kereteinek
kiépítése)**

Budapest, 1990.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Kar

A JOGI FELELŐSSÉG- ÉS SZANKCIÓRENDSZER ELMÉLETI ALAPJAI

Mezey Barna

A büntetőjogi felelősségrevonás intézményi hátterének kialakít-
tása a 18-19. században

(Az önálló magyar büntetésvégrehajtás jogi és szervezeti kere-
teinek kiépítése)

Készült az OTKA terhére, "A jogi felelősség- és szankciórend-
szer fejlesztésének elméleti alapjai" c. kutatás keretében
/témafelelős Dr.Madarász Tibor/ "Az önálló polgári eljárásjogi
felelősség alapjai és rendszere" c. témában.

Budapest

1990

Felelős: dr. Györgyi Kálmán dékán

ISSN 0238-9754

ISSN. 963.462.582-7

Készült az Országos Műszaki Információs Központ
Könyvtár házi nyomdájában
(Bp. I., Gyorskocsi u. 5-7.)

Felelős vezető: Tóth Károly

MC 110.685

1990

I.

A magyar-osztrák kiegyezést követő esztendőben tette közzé a magyar nyelv szavaiból egybeállított szótárát Ballagi Mór. Ebben a "fegyház" címszó alatt a következő meghatározást olvashatjuk. "... intézet, melyben a törvényszegőket jobb erkölcsre, munkára szoktatják..." /Ballagi 1868. 357/. Számunkra egy ilyen etimológiai műszótár megállapítása a polgári korszak kezdetén jóval többet árul el az intézményről, mint bármelyik börtönügyi szakkönyv. Azt tudniillik, hogy a büntetésvégrehajtási frazeológiánál jóval szélesebb területen elterjedt és bevett a fegy-intézet olyan meghatározása, melynek eleme a nevelés, a bűnözők "visszavezetése" az életbe. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha már a polgári átalakulást kísérő forradalmi mozgalmakat megelőzően is jelen volt s gyökeret eresztett a büntetésvégrehajtásban a javítás eszméje. A nevelés azonban nem pusztán végrehajtási elv, amely egyéb társadalmi kondícióktól független érvényesülni képes, hanem a büntetésvégrehajtás gyakorlatának integráns része, s milyen ilyen, hatékony alkalmazása bizonyos követelményeket támaszt a praktikummal szemben. Minimális követelmény a javítás fejében a differenciált ítélkezés és /talán még fontosabb feltételként/ a differenciált végrehajtás. Úgy a törvénykezőnek, mint a végrehajtó hatóságnak értékelni kell az elkövető társadalomra veszélyességének mértékét, bűnözővé válásának útját s ehhez mérni az ellensúlyozásra hivatott büntetést. Ez, a büntetőjogi szakirodalomban közhely-

számba menő megállapítás a polgári börtönügy kezdeteinél igen fontos kérdés volt. Mennyire voltak képesek értékelni a veszélyességet a bírák és a fegyintézeti hivatalnokok? Volt-e előzménye az egyénítésnek a polgári forradalmat megelőzően is? Megfeleltek-e a büntetések a megfogalmazott büntetési céloknak? /Egyáltalán: mik voltak a deklarált büntetési célok?/ A büntetésvégrehajtás körülményei mennyiben tették lehetővé a bírói direktívák megvalósítását a kiszabott ítélet realizálásában? Lehet-e szó a felelősség mértékéhez igazodó differenciálásról és javító célzatú gondozásról fegyintézeteinkben, a büntetésvégrehajtás egészében? A következőkben ezekre a kérdésekre keressük majd a választ, mintegy megalapozva a századfordulóra kiépülő büntetésvégrehajtási intézeti hálózat hatékonyságának elemzését.

Első feladatunk a gyökerek számbavétele.

1. A feudális büntetésvégrehajtás néhány fontos jellemzője

Az a fogalom, amelyet ma a büntetésvégrehajtásra használunk, a jogtörténetben nem sokat mond. E szerint "a büntetésvégrehajtási jog azoknak a jogszabályoknak az összessége, amelyek meghatározzák a büntető eljárás során jogerősen kiszabott büntetések és intézkedések végrehajtását, nevezetesen a jogszabályban arra feljogosított állami szervek tevékenységét, a büntetés, illetve az intézkedés végrehajtásának feltételeit és módjait, az elítélt és az adott állami szerv jogait és kötelezettségeit. /Balogh-Horváth 1983. 16./ A büntetésvégrehajtás pedig értelemszerűen az e keretek között folyó tevékenység, melyet a jogosított szervek végeznek. A definíció sajátossága továbbá, hogy a szabadságvesztés-büntetés dominanciájára épül, így a fegyintézeti munka jelentőségét emeli ki.

A polgári társadalmakat megelőző korok büntetésvégrehajtása azonban jelentéktelen részben volt szabadságvesztés. A börtön elterjedése a győzelmes polgári rend hatalomátvételeit kísérő jelenség. A feudalizmus büntetésvégrehajtása az emberi test, a becsület és a vagyon ellen irányuló szankciók realizá-

lását jelentette. Ezek mellé sorakozott föl a 17-18. században /hazánkban a 18-19. században/ az emberi értékek között növekvő jelentőségű szabadság elvonása. A szabadságvesztés feudális végrehajtása értelemszerűen nem független elemként állt a többi intézmény mellett, maga is hasonult a büntetésvégrehajtás egyéb ágaihoz és módozataihoz. Így jellegzetességei is két forrásból érthetők meg. Egyfelől a kor többi büntetésének foganatosítási körülményeiből, a társadalom által felértékelt külsőségek jelentőségéből, másfelől a feudalizmus évszázadai során kibontakozó általános büntetőjogi és büntetésvégrehajtási elvekből és gyakorlati tendenciákból.

1.1. Büntetőjog és büntetésvégrehajtás a feudalizmusban

A feudalizmus értékelésével a legtöbb sommás összefoglalás bajban van: az ötödik századtól a 17-19. századdal lezáródó, majdnem másfél évezredet kell áttekinteni és jellemezni. Ez majdnem meddő vállalkozás. Alig hihető, hogy ezer esztendő elteltével létezhetnek még olyan jegyek az emberi társadalomban, amelyek időtállóságuknál fogva érvényesek lehetnek. S bár a büntetőjog megítélésénél is tekintettel kell lenni erre a szempontra, nyugodtan állíthatjuk, hogy megfelelő eszközök /mint a technikai-tudományos fejlődés, társadalomtudományok kibontakozása vagy a jogalkotás szempontjainak átalakulása/ híján, valamint a védekező abszolút állam döntően politikai megfontolásai következtében az egész feudális históriában a büntetőjog meg lehetőségen egységes képet mutat. Kurt Rossa és H.W. Neulen megállapítása szerint az óvatos jogtörténész a büntetőjog középkorát csupán a 18. században tekintheti befejezettnek. /Rossa - Neulen 1979. 171./. Ezért mertünk magunk is belevágni egyfajta általános jellemzési kísérletbe.

A büntetésvégrehajtás a büntetőjog ura és szolgája egyszerre. Ura abban az értelemben, ahogyan Balla Károly 1841-ben kiadott börtönügyi munkájában megfogalmazta: "A' büntörvények célszerűségétől függ a' polgári személyek' 's vagyonok bátor-sága, de a' büntetési eszközök és eszközlők minőségétől a' büntetések' sikere" /Balla 1841.VI./ A büntetőjog és a büntetési

rendszer, az ezekre vonatkozó eszmék előíráshalommá és illuzórikus vágyakká bomlanak el jól szervezett büntetésvégrehajtás nélkül. A végrehajtás realizálja a büntetések, ezen keresztül az egész büntetőjog kitűzött céljait. S természetesen ugyanígy képes azt meg is hiúsítani. Lehet bármely jól működő bírói apparátus, arányos és igazságos judikatura, lehetnek szárnyaló és humánus eszmék, ha a büntetésvégrehajtás gyakorlata nem képes a bírói /jogalkotói/ elképzeléseket a mindennapokban valóra váltani, semmivé lesznek a nemes célok.

Szolgája pedig abban az értelemben, hogy - értelemszerűen - a büntetésvégrehajtás a büntetőjog nélkül nem létezhet, önálló életet nem élhet, egész létében hozzátapad. Működését, elméletét, elveit és lehetőségeit a büntetőjog célkitűzéseire kell szabnia. A büntetésvégrehajtás jellegét tehát alapjaiban meghatározza az, hogy milyen elképzelések jegyében születnek a jogszabályok és a szentenciák. Ez ugyanakkor rendkívüli feladatokat is kijelöl számára, hiszen egy valóságos társadalom keretei között kell megtalálnia a célok megvalósításához szükséges eszközöket és megoldásokat, feloldani a jogalkotó által /nyilvánvalóan az uralkodó rétegek, politikusok követelményeinek jegyében születő/ megfogalmazott vágyott állapot és a realitás közötti ellentmondásokat. Számítani kell ugyanakkor a közvélemény előtt játszott nyilvános szerepe kapcsán bizonyos jogpolitikai elgondolások érvényesülésére is.

A direkt jogalkotói akarat az anyagi büntetőjogban erősebb, hiszen a büntetésvégrehajtást általában eszköznek tekintik a büntető szabályozás mellett. A büntetésvégrehajtás viszont intenzívebb kapcsolatban van a széles tömegekkel, azokkal, akikre a büntetőjogban megfogalmazott elvek jegyében hatni akar az állam. A feudalizmusban a büntetésvégrehajtás még nem húzódott zárt épületekbe, magas falak mögé, ezért szerepe nyilvánosabb volt, jobban ellenőrizhető. Plasztikusabban kellett alkalmazkodnia a közvéleményhez s a nyilvánosság követelményéhez. A jog e nehéz feladat teljesítéséhez a jelenleginél jóval több mozgásteret biztosított neki, de az anyagi büntetőjog bizonyos jellemzői így is jelentősen befolyásolták a büntetésvégrehajtás gya-

korlatát.

A büntetőjog feudális jellemzői közül a büntetésvégrehajtás szempontjából jelentős tény, hogy a 18-19. századig nem alakul a büntetőjog jogágazatisága. "E két jogterület" - ti. a közjog és magánjog - "szerves összefüggése a kapitalista termelőviszonyok győzelméig nem szakadt meg". /Bónis 1972. 67./ A társadalmi viszonyok árnyaltsága, a jogalkotás és a jogi tudományosság erre a korszakra juthatott el arra a szintre, hogy megkezdődhetett a jogszabályok magánjogi, büntetőjogi és egyéb közjogi elemeinek szétválasztása-szétválása. A jogági elhatárolódás a jogterület tudományos művelésének előfeltétele; a büntetőjog-tudomány megjelenését is későbbi időpontra kell tehát tennünk. A büntetésvégrehajtást nézetünk szerint döntően befolyásolta a tudományos büntető teória hiánya. A középkorban az idevágó tudományos munkásság megszakadt. Szemben az antik büntetési elméletekkel, a középkor jogi ideológiája nem tett lépéseket a büntetés koncepciózus megalapozására. /Eötvös 1838. 3./ A feudalizmus utolsó évszázadaitól eltekintve, amikor is a polgári társadalom határán az új rend képviselői szakmai érvelésre kényszerítették a feudális jogfelfogás védelmezőit, a büntetési célokról nem született tudományos igényű elméleti munka. A büntetés megokolásában transzcendentális érvekhez folyamodtak a jogtudók. A vallássetika ellentmondásos büntetési felfogására támaszkodva nem alakult ki egységes büntetési elmélet. Nem ítéltethető el kellőképpen az a nézet, amely sommásan kegyetlennek, barbárnak, elrettentőnek és véresen megtorlónak jellemzi a feudalizmus büntetési rendszerét és büntetésvégrehajtását. Ha ez a "középkor-kép kimeríti a valóságot, akkor aligha magyarázható a középkor jogtudósainak az az aggályossága, amellyel felvetették a kérdést: a bírónak vajon privát vagy publikus tudása alapján kell-e hozni az ítéletet?" /Bellér-Klima 1987. 4./ A bírói lelkiismeret taglalásának igénye a törvénykezésben megkérdőjelezi azt a tézist is, hogy a parttalan kizsákmányolást szolgáló módon kiszolgáló állami igazságszolgáltatás közegei rendes mindennapi vérfürdőt rendeztek volna a társadalom szegényebb rétegei között, hogy "véres büntetések alkalmazásával tartják féken a ki-

zsákmányoltakat", így biztosítva az "irgalmatlan kizsákmányolást". /Kádár Kálmán 1966. 53./ Ez a sematikus kép nem engedi meg a feudalizmus büntetésvégrehajtásának árnyalását, az indítékok keresését, a külön tendenciák kibontását. Ha kiindulópontként elfogadjuk ezt a képet, nem tehetünk egyebet, mint döbbenetben rácsodálkozunk a büntető gyakorlatra, értetlenül idégetjük a bírósági ítéleteket, mélyen elítéljük a végrehajtás barbarizmusát és a kor véres kegyetlenségét. Ez azonban sehová sem vezet. Ha célunk a büntetésvégrehajtás megértése, akkor egy általánosabb megállapítástól kell indulnunk. Minden kor büntetőjogát /s különösképpen a társadalom felé ebből leginkább látható intézményét, a büntetést/ a társadalmi valóság számos tényezője befolyásolja. Nem vezethető le kizárólagosan az osztályérdekekből és az uralkodó politikai irányvonal célkitűzéseiből. A büntetőjog maga is eszköz, a büntetőjog eszköze a büntetés, s ezeket az eszközöket /pontosabban a lehetőségeket, melyek közül az eszközöket kiválogatják/ a társadalom adott-ságai körvonalazzák. Egyfelől a büntetések kiválasztásánál, másfelől a büntetésvégrehajtás minőségénél. A büntetés maga valamiféle hátrány, amely többnyire a társadalom által elismert értékek elvonásával vagy sértésével realizálható. A feudalizmusban ezek az értékek szűk skálát mutatnak. A feudális társadalom kicsi, zárt közösségek halmaza. A közvetlen környezet tehát a mindennapi életben fölértékelődik, amely a közösség megbecsülésének vagy megvetésének különleges hangsúlyt kölcsönöz. A becsületet érintő szankciók tehát sokkal hatékonyabbak voltak, mint például napjaink büntetései között. A vagyon zömében a fölsőbb rendek támadható célpontja, habár egyes időszakokban /pl. az árutermelés kibontakozása és a jobbágyság szabad parasztbérlői irányba haladása idején/ a szegénységen megvett pénzbírságok is nagyobb jelentőségre kaptak. A középkor évszázadain keresztül azonban a legsósó /és egyben legszélesebb/ néprétegek "vagyona" a teste. Nem véletlen, hogy a büntető hatóságok ezt célozták meg, s ezen dolgozták ki a differenciálást lehetővé tevő büntetési skálát /halálbüntetés - testcsontkítás verés, fenyítés - megbélyegzés. Sőt a tömlöcöt is inkább tekin-

tették testsanyargatásnak, mint szabadságvesztésnek./ A büntetésvégrehajtás minőségét /a büntetési nemeken túl/ bizonyos jogpolitikai megfontolások /például a nyilvánosság nevelő-visszartartó erejének általános elfogadása/ határozták meg, kiegészülve a kor általános szemléletével, a közvélemény elvárásaival, a hatékonyságot erősítő vagy csorbító tényezőkkel. Gondolunk itt főleg a kor vallásos szellemiségére, ami nem csak a politikát, a tudományt és a kulturát hatotta át, hanem az emberek mindennapi életébe ivódott bele. "Egyház és társadalom egyek voltak, és egyiket sem lehetett megváltoztatni anélkül, hogy a másik ne essen át hasonló átalakuláson. Ez a kulcsa az európai történelem nagy részének, legyen az akár világi, akár egyházi. Az egyház azonos volt a szervezett társadalom egészével - ez az alapvető sajátosság különíti el a középkort a történelem korábbi és későbbi nagy korszakaitól" /Southern 1987. 14-15./ Előbb vagy utóbb Európában a vallássetika mindenütt a jog- és büntetőjogalkotás alapjává vált. A bűncselekmények és a büntetések meghatározásában a katolicizmus tanai /és természetesen az ezt "kikényszerítő" egyházszervezet/ két szinten vettek részt. Azokat a magatartásokat, melyeket a Biblia értelmezésében bűnnek kell tekinteni, sok esetben szinte szóról-szóra másolva foglalták tényállásokba. A többi bűncselekményre egy általános érvényű tételt állítottak föl, mellyel a világi hatalom legitimációját is részlegesen megalapozták. A kialakult - Isten által szentesített - földi rend megháborítói bűnt követnek el, amellyel lényegében az isteni akaratot tagadják, azzal szállnak szembe. "A társadalom teocentrikus, tehát a társadalmi értékelés, az erkölcs - valláserkölcs volt. Az állam az erkölcsi parancs végrehajtója, csupán földi szankcióval látja el az isteni parancsot, amit az Egyház túlvilági büntetés-fenyegetéssel is ellát. A középkori jogszabály rendelkező része tehát a kimondott etika és csupán a megszegőre váró földi büntetés jön az államtól" /Hegedüs 1935. 6./ Ha ez a megállapítás a maga teljességében a feudális kor egészére nem is állja meg helyét, kétségtelen, hogy a középkori büntetések "elméleti" alapját az isteni bosszú eszméje vetette meg. "... az uralomra jutott papi osztály a

büntetendő cselekménnyel az istenséget látta közvetlenül megsértve, s a büntetést, mint az istent kiengesztelő eszközt fogta föl; általánossá lett a hit, hogy a megsértett istenség a sértő szigorú megbüntetésével megbosszulandó, mert különben az isten döghalált, földrengést, árvizet stb. küld a népre"

/Angyal 1909. 14./ Ezzel a felfogással az egyház, a valláserkölcshöz realizálói de maga a büntető törvénykezést kézbe tartók is komoly dilemma előtt álltak. Ha a büntetés nem más, mint a megbántott Isten kiengesztelése, akkor a büntetéseknek szükségképpen kegyetlennek kell lenniök. Hiszen az Ur megbántásának súlyával egyetlen földi ember által kitalált büntetés sem állhat valós arányban. Így lett a vallás az embertelenség igazolója és támogatója. "Ha van cáfolhatatlan tanulsága a büntetőjog történetének - szögezte le Eberhardt Schmidt - akkor az az, hogy semmi más veszélyesebb az igazságra és igazságszolgáltatásra nézve, mint hogyha a büntetőbíráskodást transzcendentális szempontok szerint végzik, mint Istentől rendelt hivatalt, mint egy előrehozott isteni törvénykezést. Akik erre a hybrisre emelik fel magukat, sohasem lettek emberfelettiék, még kevésbé istenek, hanem mindig embertelének" /Rossa 1979. 171./

Az ellentmondásosság a fenti elvből folyó, /egyébként a mőzesi könyvekben többször alátámasztott/ kegyetlenség és a kereszténység nagy parancsa, a szelídség, a megbocsátás, a "dobj vissza kenyérrel" tanítása, a beletörődés és a siralomvölgy terheinek csöndes viselése között feszült. S ez korántsem csak az európai feudalizmus évszázadaira jellemző. Julianus Apostata 361-ben például még természetesnek vette, hogy keresztény hivatalnok nem volt hajlandó halálra ítélni embertársát; mondván, az ellenkezik vallásával. Augustinus, Hippo püspöke már nem tartotta összeférhetetlennek a ne ölj parancsát az "igazságos" kivégzésekkel.

Mindenesetre a keresztény vallás e tanításai számos kegyetlenséget korlátozó intézményt honosítottak meg a feudális társadalom szokásaiban. Gondoljunk csak a feudális anarchiát, a jogon kívüli vérengzést korlátozni kívánó "tregua Dei" meg-

hirdetésére. A büntetésekre és a büntetésvégrehajtásra ez két ponton gyakorolt jelentős hatást. A megbocsátás és bűnbánás kettőssége szükségessé tette a nevelés általános érvényű bevezetését és tudomásulvételét. Aquinoi Tamás mondta: "Az ember rendelkezik szabad akarattal, különben fölöslegeseek lennének a tanácsok, a butítások, a parancsok, a tiltások, a jutalmak és a büntetések". Az ember tehát nevelhető. Magában a büntetési rendszerben is érvényesítette hatását e tézis. A feudalizmus utolsó évszázadáig alkalmazták a jogalkotók a fokozatos büntetések intézményét. Ez a hármas büntetési fokozat az első ízben bűnözőre még enyhébb joghátrányt helyezett kilátásba, a többszörös visszaesőt azonban kegyetlenül büntette, legtöbbször fizikai megsemmisítését rendelte. A nevelhetőség ilyen felfogása már első uralkodóink törvénykönyveiben felbukkant. Használó módon van jelen kezdeti dekrétumalkotásunkban a tipikusan egyházi retorzió, a bűjt, mint büntetés is. Ahogyan István rendelte: a másokat bűvölő-bájos boszorkányt "bizzák a papra, hogy bűjtöltesse és oktassa, után pedig menjen haza". Bebizonyosodott javíthatatlansága esetén a visszaesőt megbélyegezték. Ez a tétel a feudalizmus során kisebb-nagyobb jelentőségével folytonosan fölbukkant. Tény az is, hogy a kifejlődött feudalizmus társadalmában kisebb súlyú volt /amit csak tetézt az ellenreformáció könyörtelen fellépése az eretnekekkel szemben/, ám a polgári eszmék fölbukkanása idején újra szóhoz jutott.

Ugyancsak a vallásos tanok hatására terjedt el az asylum, a menedék intézménye, amelyet ha olykor meg is sértettek, a világi törvénykezők többé-kevésbé tiszteletben tartottak.

A vallás szerepe a mindennapok életfelfogásán keresztül is nyomást gyakorolt a végrehajtásra. A bűn és bűnhődés, a szenvedés és megváltás természetes beépültsége a társadalmi értékítéletbe némiképpen alapot nyújtottak a kegyetlenség és véres látványosságok elfogadásához. A "barbár" büntetések a mindennapi élet szerves részét képezték. Ugyanebben az irányba hatott a földnek, mint siralomvölgynek a felfogása, az a gondolkodás, ahogyan az élet és halál viszonyát elgondolták. A keserves földi élet után megváltás a másvilág, különösen, ha halál előtti

szenvedésével levezekli bűneit a gonosz.

Nem szakítható el ettől a feudális középkor romantikus életszemlélete sem. A korszellem ilyen felfogása és a vallásos halál misztériumának kapcsolata sajátos eredményre vezetett: a halál a megtisztulás és a megváltás jelképeként fantasztikus katarziszokig korbácsolta a szenvedélyeket. Johan Huizinga több esetet is említ kiváló könyvében, amikor a kivégzés valóságos búcsuvá, vallásos népünnepellyé szélesedett. A bűnöző kivégzése "annyira meglágyította az emberek szívét, hogy mindenki könnyekben tört ki" - szól a korabeli tudósító - "és úgy dicsérték halálát, mint a legszebbet, amelyet valaha is láttak". Ugyanakkor a halálfélelem legyőzésének és a halál ünneplésének színjátékán túl a nyilvános végrehajtás egyben közönséges vásári multság is volt.

Az információáramlás csatornái ez idő tájt meglehetősen szűkreszabottak voltak. Az államnak azonban érdeke a jogismeret terjesztése és bővítése, amit a kor szintjén a konkrét esetekben, konkrét tanulságokat megfogalmazva közvetíthetett. Kénytelen a nyilvánosság eszközt alkalmazni. A feudalizmusban a nyilvánosság nem más, mint a meggyőzés eszköze, egy példázat a bűncselekményért: elnyert büntetés igazságosságáról és kikerülhetetlenségéről. A végrehajtás a szankciók majd' minden neménél a nyilvánosság követelményeihez igazodik. A vásárokkal, ünnepekkel búcsukkal egybekötött kivégzések esetében döntően az elrettentés /visszatartás/ dominál. A hatalmas csődülettel járó események azonban nem csak egyszerű "színdarabok" voltak, hanem a feudalizmus cirkuszi játéka, korunk futballfesztiváljainak lenyomatai. A középkori ember szórakozásának és szórakoztatásának egyik legfőbb eszköze. "A késői középkor igazságszolgáltatási kegyetlensége nem valami beteges eltévelyedés, inkább az állatias, buta öröm tűnik fel benne: a nép az egészet vásári multságnak tartotta. Mons város lakói drága pénzen megvásároltak egy rablót egyedül a szórakoztató felnégyelés kedvéért, "ami jobban tetszett a népnek, mintha egy újabb szent támadt volna fel halottaiból". /Huizinga 1979. 22./

A feudalizmus büntetésvégrehajtását döntően meghatározta a kegyetlenség is. Ennek értékelésénél azonban óvatosan kell eljárunk. Egyfelől azért, mert mint föntebb megjegyeztük, ez sommásan nem "húzható rá" a feudális büntetésvégrehajtásra. Másfelől azért mert a kegyetlenség nem csupán a büntetésvégrehajtás, hanem az egész társadalom jellemzője. Ezt a kort az ököljog uralmának szokták nevezni. A jog és igazság mindig az erősebb mellett állott. Érthetően érdeke fűződött tehát mindenkinek a győzelemhez, amely többnyire fegyveres erőszakot és diadalt tételezett. Az egymással háborúzó kiskirályok, hadban álló szomszédvárok, dinasztiai és tartományurak vetélkedése jellemzi e kort. Az urak a hatalomért, a befolyásért, a családi becsületért, birtokokért küzdenek: s ezek a harcok véremenők. Merényletek, orgyilkosságok és párviadatok; nyílt háboruszkodás és alattomos cselszövés fenyegették a kor hatalmasait és kisebb urait egyaránt. A jobbágyok is hasonlóan véresen éltek meg hétköznapjaikat. Nap mint nap meg kellett keményen küzdeniök megélhetésükért a földdel, viselték a fölöttük áthullámzó háborúk minden terhét, újra és újra "hont foglaltak" telkükön, kezdték előlről életüket. Ők azok, akik igazán érezték a fegyveres társadalom súlyát, az ő földjeiket égették fel a stratégák, őket telepítették ki, az ő családjukat koncolták föl a martalócok, az ő asszonyaikat erőszakolták meg a katonák, az ő gyermekeiket hurcolják janicsársorba a törökök.

Azután voltak jobbágyot, nemest egyaránt tizedelő események. Városok, tartományok pusztultak el a fekete haláltól, a pestisjárványoktól; országrészek néptelenedtek el egy-egy nagyobb háború nyomán, tízezrek veszítették életüket keresztes-hadjáratokban. A könnyörtelen élet szívóssá és könnyörtelenné teszi a középkor emberét, megszokottá a vért és szenvedést. Szinte elvé teszi a végleteket: a nagylelkű megbecsülést és a kegyetlen bosszút - középút nélkül.

Ebben a környezetben ítél a bíró, s itt kell megvalósítani elképzelését: megfelelő szankcióval visszariztatni a bűnözéstől a társadalmat. A büntetés pedig nem lehet enyhébb, mint a mindennapi élet maga. Keményebbnek kell lennie a mindenkor

kijutó szenvedésnél, a könyörtelen véres hétköznapok könyörtelen véres végrehajtást követelnek. Elborzadásra hivatjuk föl olvasóinkat Friedrich Engelst idézve, hogy a Constitutio Criminalis Carolina hány és hány esetre mond büntetést - ez önmagában semmit sem fejez ki. A lényeg: a kor hogyan látja önmagát. S a kor embere nem borzad meg a látványosságtól, hanem örömmel részt vesz benne, s vállalja a ráosztott szerepet a misztériumban.

Végül meg kell említenünk a primitív igazságérzet megnyilvánulásának formáját: a táló-elv érvényesülését. A nemzetségi társadalomból mintegy katalizáló elemként fennmaradt szemet szemért elv helyébe a középkor nem tud mást állítani. A táló pedig /még ha módosult formáját, a tükrözést tekintjük is/ erős korlátokat emelt a büntetésvégrehajtás humanizálása elé.

2. A nevelés és a javítás gondolata a büntetésvégrehajtásban a feudalizmus idején.

Kassa város magisztrátusa 1687-ben statutumába foglalta álláspontját a büntetés céljáról. E szerint a büntetés azt szolgálja, hogy "kitessék, hogy ezen nemes magistratus a jó érdemeket böcsülettel, tisztességgel, barommal és jóval, az vétket pedig büntetéssel jutalmazza, s ösztön adassék kinek kinek is jóra, félelem a vétekre" /Corpus Statutorum II/2 275./ Később még határozottabban szól erről: a céhszabályokat sértők "czehet kövessenek, hogy így tanuljanak mind az olyanok, mind mások, hogy nem gyerekjáték az convicis embernek magistrátusával és czéhével való dolga ..." /Corpus Statutorum II/2. 344./ A nevelhetőség gondolata tehát nem egyszerűen lappangó eleme volt a büntetésvégrehajtásnak, hanem kifejezett célja, deklarált teóriája. Főntebb szóltunk már arról, hogy az egyház erős befolyása soha nem engedte kiölni a büntetőjogból a javíthatóság eszméjét. Ez a hatás megjelent úgy direkt /pl. papi nevelés, bőjtölés/, mint indirekt formában /fokozatos büntetés, asylum/.

A büntetőjogi eszközök között talán a leghosszabb hatású a fokozatos büntetések szisztémája volt. Korábban első királyunk dekrétumát citáltuk bizonyítékként arra, hogy büntető-

jogunk hajnalán is alkalmazott módszer volt a fokozatos szankcionálás. A feudalizmus derekán az Approbaták kompilálói döntöttek úgy, hogy "Hogy annak okáért mind a szegénység, mind pedig a vétek megzaboláztassék, végeztetett, hogy valaki száz pénz érő marhát ellop, és megtudatik, a falu büntesse egy forint bírsággal és a kárának megfizetésével. Másodsor, hogy ha hasonló és csak annyit érő lopásban találtatik, akkor is a falu egy forinttal büntesse meg és a kárt fizesse meg, azonfelül ecclesiát conciliáljon. Harmadszor ha száz pénz érőt lop, comperiáltatván, felakasztassék érette. Ha a lopás két forintot érő lészen, első vétkéért megfogattassék, és a pellengéren vagy kézi kalodában igen-igen megverettessék, a kárt is fizesse meg és az ecclesiában poenitentiát tartson. Másodsor hasonló vétkéért ismét megverettessék, a kárt megfizesse, a tisztek is fl. 12 megbírságot, és az ecclesiát is conciliálja. Harmadszor hasonló vétkéért felköttessék. /Approbata constitutio III.R.Tit.XLVII.Art.II./ Ezzel a megjavulásra apelláló megoldással nem csak a jogalkotók éltek, hanem mindennapos volt a gyakorlatban is. Így például Küküllő vármegyében, Csik-Gyergyóban és Kászsónszékben a paráznák jó útra térítésének eszköze volt, a szitkozódó-káromlókat Háromszék próbálta eltéríteni rossz szokásuktól a fokozatos retorzióval. Csik-Gyergyó és Kászsónszék a részeges törvénykező bírót büntette így. Az első lépés általában csak vagyoni büntetés volt, másodsor már a pénzbeli hátrányt megszegyenítés vagy /és/ testi büntetés tette. Harmadszori elkövetésnél ritkán lehetett elkerülni a verpadot. /Corpus Statutorum I. 279., 90., 291., 114., 153./

Az 1705.évi szécsényi országgyűlésre készítette el Ráday Pál kancelláriája az Edictum Universalet, a Rákóczi szabadságharc hadseregének katonai szabályzatát, amelyet azonban csak 1707-ben emeltek törvényerőre, miután "némelly igazság szerető 's törvény tudó fő hiveink 's hazánk tagjaiból" alakult deputatio átalakította. E dokumentum többek között rendelkezik "az káromlók ellen" is. Miután a lehetséges legaprólékosabb módon definiálja a káromlás mibenlétét, rátér az ezért járó büntetésre. "... az 1563. articulus 42. és 1659. esztendőbeli

42. articulusok szerint büntetődgyenek, először dolmány nélkül csak egy ingben az jelen levő hadak előtt világos közhelyen való megh vesszőzéssel, mássodszor keményen való megh pálcázattal, harmadszor, mint gyilkosok, hóhér pallosa által fejek vételével ..." /Edictum Universale Tit.I.Art.II./ A visszatesés határozott értékelése tükröződik a XVIII-XIX. század fordulójának joggyakorlatában is. /Hajdu 1985. 199./ Ez nem tükrözi olyan egyenes módon a javíthatóságba vetett hitet, mint a jogalkotó deklaratív megfogalmazása a dekrétumok, statutumok fordulataiban, de az ítéletek itt is utalnak arra, hogy az első büntetéseket "figyelmeztetésként" szabták ki vagy a pozitív változás reményében /"többször büntettek, de ezek nem hoztak semmi eredményt"/.

A felvilágosodás hatása alatt megkezdődő büntető kodifikáció elvi jelleggel foglalkozott a büntetés céljával, s a megszülető plánumok már azt szögezték le, hogy "Minden egyes büntetésnek az a célja a bűnöst illetően, hogy vagy javuljon meg, vagy - ha nem javítható - további jövőbeni ártóképességétől fosztassék meg." /Kódex 1795. Alapelvek 8./

Ez a szellemisség utat nyitott egy már korábban is észlelhető intézmény kiterjedésedése előtt. A bírói gyakorlatban egyre másra szaporodtak az un. feltételes ítéletek. Két típusa is jellemezte a gyakorlatot. 1654 április 29-én Heves vármegye sedriája Kecő Istvánt, akit halálra ítélték "azon reményben, hogy megjavul" szabadon engedte. De "ha bünténybe keveredik, az ítélet végrehajtás azon esetben bekövetkezni fog". Hasonló volt Kozódi László esete, aki "birája ellen föltámadott". Büntetésként megkövette a Tanácsot s a bírót, s "nyelvére kötötte magát" újabb elkövetés esetén. /Fayer 1892. 107-8./ Ez esetekben nyilvánvaló a jogi megoldás: a kiszabott ítélet végrehajtását felfüggesztették. Más esetben arról értesülünk, hogy a Kecskeméten felakasztott tolvaj feleségét "hitin" elbocsátották, "hogy soha afféle bűnben nem löszön". /Hornyik 1861. II.93./ A bíróság az ítélethozatalt "halasztotta" el.

Fayer László, amikor megállapította, hogy "a magyar bűnügyi igazságszolgáltatás a múlt században nem volt oly kegyetlen szigorú, mint a nyugati államokban ... nálunk a feltételes ítéletek egészen közönségesek és rendes használatuak voltak..." /Fayer 1900.I.42./ gyűjtése alapján elsősorban a városi gyakorlat tendenciáit vette figyelembe. Varga Endre és Kállay István az uriszéki peres gyakorlatra támaszkodva állították ugyanezt. "Gyakori a végrehajtás időhöz nem kötött felfüggesztése az elítélt fogadalmára. A felfüggesztés addig van érvényben, amíg az elítélt visszaesés vagy bármiféle újabb inkriminált cselekmény miatt ismét perbe nem kerül." /Uriszék 1958. 32./ A XVIII-XIX. században a büntetés végrehajtásának feltételes felfüggesztését "rendszerint az elítélt vagy családtagjai kérték az uriszéktől" /Kállay 1985. 295./

1686 júliusában a munkácsi uradalom uriszéke előtt bizonyosodott, hogy Pusnyák János "nyilvánvaló tolvaj országunk törvénye szerint halálra sentenziaztatott volna. "Különféle körülményekre tekintettel azonban a törvénykező hatóság úgy döntött, hogy "megh kegyelmezvén neki, életét meghmarasztotta, és az rabsaghbulis fel szabadította: oly formában, hogy erős reversálist adjon magáru, hogy sem maga, sem mások által titkon vagy nyilván semmi uton és módon kglmes vtunk s asszonyunk eő Ngha hiveiben, joszagaiban lakos szegény emberiben es akar mely renden levő szolgálában senkit megh nem károsít, és bosszuját nem is tölti senkin ..." /Uriszék 1958. 982./ Hasonló módon járt el az ítélező uriszék Gyarmaty György fosztogató kóborló esetében, ki "kereket érdemlet volna", ehelyett két esztendei börtön után "io kezessegh alatt el bochattassek. Ha penigh ez utan effeleben uagy ehez hasonlo uetekben tapasztaltatnak, minden tórueny nekül kerekre uettesek". De ez lett a sorsa Tatár Jánosnak a pápai uradalomban, Bolla Jánosnak vagy a balogvári uriszék előtt Bakos Györgynek. /Uriszék 1958. 377., 562., 567., 733./

Ezt a sokoldaluan bizonyítható gyakorlatot azután a polgári büntetőjog alapelveinek és kódexének meghatározásakor hát-

térbe szorította a klasszikus büntetőjogi szemlélet garanciális megfontolása, a tettebüntetőjogi szemlélet. De a büntetőnovella előkészítésének csatározásaiban a tettes-büntetőjog hívei nagy számban idézték fel a feltételes elítélés, az ítélet feltételes felfüggesztésének erős feudális gyökereit, hogy erre hivatkozva is erősítsék a tettesekkel kapcsolatos differenciálás érdekében bevezetendő "új" intézmények bázisát. Mint látjuk, korántsem közömbös a burzsoá büntetési tan és a büntetésvégrehajtási individualizáció szempontjából a feudális előzmények vizsgálata.

A feltételes ítéletek még egy adalékkal szolgálnak a feudális korból. Maga a feltételes elítélés vitathatatlanul a visszatarthatóság és a nevelés /ma: speciális prevenció/ eszköze. Kialakulása szerves összefüggésben van a büntetésvégrehajtás feudális sajátosságaival, de leginkább a nyilvánossággal. Vagyis: "nevelő" ereje döntően abban rejlett, hogy a mindenki által ismert büntetéseket halasztották el. A nyilvános végrehajtás miatt mindenki előtt világos volt, mitől menekült meg, amikor a bíróság feltételes ítéletet hozott. A büntetésvégrehajtás feltételes felfüggesztésének modern változata éppen ezt az elemet nélkülözi: a feltételesen elítélt számára hiányzik annak ismerete, mit került el ezzel. A büntetésvégrehajtás amúgy is magas falak mögé húzódott, zárt világa alig kap nyilvánosságot a külvilág előtt. Nézetünk szerint ez a feltételes elítélés hatékonyságát nagymértékben lerontja.

Főntebb szóltunk már az asylumról, mint az egyház által szorgalmazott, a magánharcot visszaszorítani célzó intézményről. Az asylum, mint belső menedék /Polt 1986. 69./ egy további pozitív elemet is hordoz: benne a jobbítás lehetőségébe vetett hit is megvalósul. Hiszen, mint ismeretes, az asylumjog gyakorlása nem vezetett teljes büntetlenséghez: enyhítette a büntetést vagy átváltoztathatta azt szabadságbüntetésre. A gyakorlat hosszú ideig a szent helyre menekülő gyanúsítottat az egyház hatalmába adta, aki ezután mintegy az egyház szolgájaként élt tovább. /László III.5./ Az európai fejlődés az asylum intézményét lassan a meg nem ítélt bűnösök segítségére szolgáló intézménnyé alakította át, bár működési szabályai koronként és or-

szágonként eltérőek voltak. /Illés 1904. 415./ Az asylyumjog, mint a büntetőjog egyik korlátozó intézménye az egész feudális korszakban fennmaradt. István korától a XVIII. század végéig dokumentumok tanuskodnak az asylyum létezéséről. /Eckhart 1946. 57., 381., 413./ 1776-ban királyi rendelet szólt az asylyumhelyekről. /Meznerics 1933. 75./ Az asylyum igénybevehetőségének korlátozása az enyhébb büncselekményekre tükrözi az asylyum, mint esetleges jobbító eszköz hatásosságába vetett hit meggyengülését is. /A rendelet 23 büncselekményt kizárt az asylyumjog köréből./ A peres gyakorlat is jelzi a menedékjog érvényesülését: a XVIII. század végi ítélezési praktikumban szép számmal kerültek asylyansok az uriszék elé. /Kállay 1985. 291./

A nevelés, mint büntetési cél jelenlétét a XVIII. századi gyakorlatra bizonyítják még az első büntető intézeteinkre vonatkozó fennmaradt iratanyag dokumentumai is; ezekről azonban majd alább szólvnk, a feudáliskori börtön áttekintésénél.

3. Differenciálás a bünelkövetők között

A büntetésvégrehajtási egyénesítés a reformiskolák ujdonsága volt. Maga az elv annyira új volt /s annyira a börtönre korlátozódó büntetésvégrehajtás sajátossága/, hogy annak nyomait értelmetlen lenne a feudalizmusban kutatni. Azt azonban kár lenne tagadni, hogy bizonyosfajta, korlátozott mértékű differenciálással számolhatunk.

Tekintettel a meglehetősen súlyos büntetésekre, ez komoly problémát jelentett a bírának. Ott, ahol a rendes büntetés a halál, meglehetősen fogas kérdés a differenciálás, hiszen a halál, mint büntetésnek nincsenek "fokozatai". Vagy mégis lennének? Ahogy napjaink modern börtönrendszerei kialakították a fegyház - börtön - fogház fokozatokat /kiegészítve ezt a deportációval, munkatáborokkal, közvetítő intézetekkel és feltételes szabadlábrahelyezéssel/, úgy színezték a halálbüntetést a feudális végrehajtók, s hozták létre ennek skáláját. Az egyszerű halálbüntetés - minősített halál - és a minősített végrehajtás realizálásánál leleményes módon nyújtották el az el-

ítélt testi szenvedéseit a végsőkig. /Ehhez hasonló a csonkítások vagy a testfenyítő büntetések egyre súlyosbodó "rangsora"/. A differenciálás alapját az elkövetett cselekmény súlyán túl megrögzöttsége /egyszeri vagy többszöri visszaesése/, életkörlményei /istenfélő vagy iszákos, rendezetlen életü/, kora, a végrehajtás módja jelenthette. Arra azonban, hogy a felsoroltak közül melyiket veszik a bírák figyelembe, melyiknek tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, természetesen a feudalizmusban semmiféle általános szabály nem létezett, semmiféle általános gyakorlat nem alakult ki. /Hajdu 1985. 198-240. Kállay 1985. 290-295. Eckhart 1954. 94-155. Uriszék 1958. 32./

4. A magyar börtönügy kezdetei

4.1. A szabadságvesztés a feudális büntetőjogban.

"Ha valaki pénteki napon, melyet az egész kereszténységben megtartanak, hust eszik, egy hétig bõjtõljön bezárva - írja első törvényalkotónk második dekrétumában. /István II. 10., 11./ Hasonlóképpen rendeli büntetni a kántornapi bõjt megszegõit is. Gláser István a következõkppen kommentálta államalapítónk intézkedéseit: "... a bõjtõlésen volt a fõhangsúly és a szabadság korlátozása csak a bõjtõlésre vonatkozó rendelkezés betartását biztosította". /Gláser 1975. 87./ Ugyanezt állapította meg Lukács Tibor is, bár finomított szövegezésben: "Ez a rendelkezés azonban a bõjtõlésre és nem az elzárásra helyezte a súlyt." /Lukács 1979. 56./ Ha szerzõink összevetették volna a nevezett fejezetek passzusait István egyéb büntetõ rendelkezésével, nem fogalmaztak volna ilyen kategórikusan. Két vonatkozásban is megkérdõjelezzik állításukat a hasonló intézkedések.

Egyfelõl a bõjtõlés mellett - e két törvényhelyen túl - egyetlenegyszer sem jelenik meg a bezárás, mint kísérõ intézkedés, pedig az emberõlés esetében indokoltabb volna a végrehajtás elzárással való biztosítása. Másfelõl első királyunk dekrétumaiban a bõjtõlés rendre mellékbüntetésként szerepel, ezzel utalva a jog vallászetikai meghatározottságára.

Megmagyarázhatatlan, miért tenné itt, ebben az esetben főbüntetéssé a bőjtöt István, az éhezésnél jóval súlyosabb szabadságfosztással szemben. Tehát nézetünk szerint az elzárás a főbüntetés, a bőjt pedig mellékbüntetés; a bőjttel súlyosbított börtönbüntetés korai csírájaként. Fölcsillan ezen intézményben a szabadságvesztés-büntetés végrehajtási szokásainak egyik gyökere is, jelesül a vallásos magánybaszállást előidéző cellabüntetés is.

Érvelésünk erős támogatója a kor felfogása a szabadságról. A magyar társadalom a rétegződés korszakát éli: a szabadság rendkívüli érték mindenki számára. A társadalom jelentős része még nem süllyedt szolgál- vagy jobbágsorba, a nemzetségek is foggal-körömmel védik szabad állapotukat. Méltányolja ezt a törvényhozó is: nem is bukkan föl máshol István dekrétumaiban a szabadság bezárással történő csorbítása. Súlyosabb esetekben viszont - éppen a büntetés keménységét hangsúlyozó - intézményes elemmé vált a szabadságvesztés. Így például "ha szabad ember másnak szolgálóleányát választja házastársul ... örök szolgálásra vettessék ..." /István II. 21./ A kor ugyancsak szolgálással /tehát a teljes szabadsághoz fűződő jogok elvesztésével/ bünteti azt, aki eltagadja az egyházhoz járó tizedet. A megvakított tolvaj tíz éven felüli gyermekei ugyancsak szolgálóba jutottak. /László I. 12, 40./ A szolgálóleánnyal paráznaalkodó szabad férfit /István II.26./, a tolvajló hajadon leányt, a bíró tekintélyét megvető alperest /László III.7., 26./, a tolvaj feleségét, ha részes volt ura vétkében /Kálmán I. 56./ egyaránt szolgálással sújtották.

A szabadságfosztásnak ezt a módját a végrehajtás egyszerűsége is diktálta: a szolgálóvá váló személy a sértettnek, a sértett családjának, az egyháznak, vagy - nagy ritkán - az államnak a tulajdonába került, és így őrzéséről nem kellett hivatalosan gondoskodni. Az állam számára már ekkor sem voltak közömbösek a pénzügyi megfontolások. Nem véletlen, hogy a szabadságvesztés harmadik uralkodó neve a kiutasítás, száműzés volt. Ezzel sikerült az elkövetőtől úgy megszabadulni, hogy nem kellett a végrehajtásról az államapparátusnak gondoskodnia. Mindez

nem elhanyagolható szempont egy olyan korban, amikor az államhatalom minden energiáját egy új társadalmi - politikai rend elfogadtatása, az új, feudális államgépezet kiépítésébe fektette.

A szolgálai státusz büntetéskénti alkalmazása, a kiutasítás és a száműzés erősen kapcsolódott egymáshoz. Tudniillik a szolgálává tétel nem pusztán személyi büntetés volt, számos esetben a sértett anyagi kárának pótlására is szolgált. Ilyenkor az elítélteket helyben vagy más vidéken, esetleg külföldön értékesítették, s a vételárból elégíthették ki a pernyertes felet. Könyves Kálmán első dekrétumában előírta, hogy "Magyar nemzeti szolgát, vagy akárkit, ki Magyarországon született ... senki el ne adjon külföldre." /Meglehet, hogy ez a rendelkezés a saját állampolgár kiutasítási tilalmának előképe?/ /Kálmán I. 77./

Már első Árpád-kori törvényhozóink elhatározásai között fölbukkant a kényszerlakhely kijelölése, az internálás. "Ha az izmaelitáknak nevezett kalmárok között volnának olyanok is, a kik kereszttség után körülmétkedvén, visszatértek az ő régi törvényökre, távoztassák el székeiktől és telepítsék más falukra őket" - parancsolta László. /László I.9./ Kálmán határozottabban jelöli meg a lakhelyet. "Zsidók, ha módjok van benne venni, birhatnak ugyan mezei jószágot, de ő nekik sehol másutt, hanem csak püspöki székhelyen legyen szabad lakniok". /Kálmán I.75./ Egyebütt úgy intézkedik, hogy az izmaelita lakosságu falvakat kettő kell választani, s a lakosság másik felét valahová kitelepíteni. /Kálmán I.47./

Visszatérve a bezárásra: ha István idézett törvényi rendelkezése vitatható is, László királyunknál úgy terminológiájában /carcer/, mint funkcióiban /őrzés és büntetés/ félreérthetetlen a börtön értelmezése és léte. "Aki kivont karddal embert öl - így a szabály - vessék tömlöcbe a király ítélete szerint, és osszák három részre minden vagyonát, ugmint szölleit, földet, cselédségét, szolgálait ... ha száztíz pénz érőnél kevesebb vagyona lenne, szabadságát veszítse el ..." Bár a rendelkezésből nem derül ki egyértelműen, véleményünk szerint itt a

ítéletéig tartó biztonsági fogvatartásról van szó. A tömlöc funkciója itt a végrehajtás érdekében foganatosított biztonsági őrzés. /László II.8./

Egy másik helyen azonban már vitathatatlanul büntetesként alkalmazott carcerről beszél a törvény szövege: "Ha valaki Isten kedvező kegyelméből gyermekét vagy atyjafiát vagy akármely közelvaló rokonát a törvény keze előtt éri lopáson rajta, az ilyen tolvaj ne szenvedjen akasztófát, vagy testi veszedelmet, hanem adják el, mint számkivetettet, ha közrendü ember, ha pedig neme embert kapnak azon vétekben rokonai, azt nem kell eladni, hanem vessék a tömlöc fogságába". /László II.9./ Ez már börtönbüntetés.

4.2. A feudális kor tömlöcei. A tömlöcről, mint büntetési nemről nem csak dekrétumaink, de a gyakorlat - igaz, kissé foghíjas - dokumentumai is tanuskodnak. Például a váradi püspökség hosszú éveken át közreműködött a peres eljárások bizonyítási szakában alkalmazott istenítéletek, az un. tüzesvaspróbák végrehajtásában. 1205 és 1235 közötti évetizedekből a Váradi Regestrum néven ismeretes töredék jegyzőkönyv 389 jogesetet hagyott az utókorra, mely világosan bizonyítja, hogy a börtön létező intézmény.

Abban az ügyben, amelyben a bajati, finkei, mucsonyi és császtai várnépek előkelőbb társadalmi állásért küzdöttek Pétör, a borsodi vár egyik jobbágya /ekkor még: előkelője, tisztje, nemese/ ellenében, még csupán a tömlöc intézményéről szerzünk tudomást, annak funkciója nélkül. Pétör, a borsodi tiszt egész falvakat igyekezett tömlöctartóvá tenni, ami a carcer jelentőségét vélelmezi. A fent nevezettek viszont így védekeztek: "Ők igen is fegyverviselői a várnak, hadakozók, nem pedig rabtartók." /Regestrum 1898. 115./ A magyar feudális társadalom végleges osztálykörvonalai a XIII. században alakultak ki. A szegény sorban élő szabad elemek utolsó küzdelmeiket vívták a jobbágyság és a serviensi réteg határmezsgyéjén. Az idézett per nyilván azért lehetett rendkívül fontos számukra, mert ezzel - legalább átmenetileg - meg tudták erő-

síteni "szabad hadakozó" státusukat. Számunkra pedig ez az eset azt jelenti, hogy a carcer őrizete alsóbbrendű tevékenység e században, nem méltó a szabad fegyverviselőhöz.

Rétegvillongásról szól egy másik eset is. Ebben a borsodi közreműködő allatvalók és "egy-két jobbágya azon várnak, nevezet szerént Péter és Kálmán" bepanaszolták ispánjukat, Dömötört, törvénytelenlések és visszaélések miatt a király előtt. A király által bírálva rendelt Tamás egri püspök és Salamon bár lát-nivalóan Dömötört pártolták, és így a vádat visszavonták. A hamis vádért pedig a várnépek harmadfél márkát fizettek büntetésül." A "... két jobbágy tartozik börtönt ülni ott maradandók, ameddig az ispánnak tetszik." A tömlöc ez esetben is büntetés. /Regestrum 1898. 373./

Összefoglalva az árpádkori börtönről mondottakat: a szabadságvesztés egyéb fajtái /száműzés, kiutasítás, internálás, státusvesztés/ mellett a börtön a büntetési rendszer eleme. A törvények a carcer több funkcióját tanúsítják. A tömlöcöt alkalmazták ítélet-végrehajtást biztosító fogságként, büntető eljárás lefolytatásánál "előzetes" fogvatartásként, s végül büntetésként is. A szabadságvesztésnek, mint börtönbüntetésnek a jelenlétét a gyakorlat is visszaigazolja. /Hajnik 1872. 363., Timon 1910. 418., Szoika 1944. 40., Hegedüs 1935. 49./

Vegyesházi királyaink idejében egyre sűrűbben bukkan föl a tömlöc. Alkalmazását tekintve a korai középkorban kialakult valamennyi funkció megizmosodik. A XV-XVI. századra gyakori elemmé válik az "örökös börtön". Erre ítélték a Dózsa-féle parasztfelkelésben részes papokat, Zsigmond és Ulászló nyomán a hamisítókat, a hamisan esküvőket, a hiteleshelyi tevékenységben eljáró csalárd papokat. Miksa 1567. évi articulusa a hit-szegő, feleket kijátszó ügyvédekről rendeli ugyanezt.

A ma életfogytiglaninak nevezett szabadságvesztés-büntetés állandósulása feltételezi, hogy valamiféle börtönhálózatnak ki kell alakulnia az országban. Az állam természetesen nem épített börtönöket, de a várak pincéi, kazamatái jó megoldást kínáltak. Az Árpád-korban főként a vármegyei székhelyek váraiban, az ispáni központokban tartottak fönn börtönt.

/Győrffy 1977. 229./ A XII-XIV. században gombamód szaporodtak a megvagyonosodott családok által épített várak, lakótornyok. /Fügedi 1975. 66./ E tornyok később nagyobb tornyok magvát alakították, s a familiák e tornyokban alakították ki börtöneiket is. /Kiss 1984. 14./ Számos esetben a királyi várak tornyai-pincéi szolgálták hasonló célokat Salamontól Mátyás koráig. /Krónika 1971. 95., Mályusz 1984.50., Zolnay 1981. 62., 1982., 345./ A lovagvárak, rablófészek kialakulásával, a tartományúri hatalom kiépülésével, az immunitás széleskörű elterjedésével mindenfelé megjelentek a földesúri börtönök is. A végvári harcokra kiépített végvárrendszer is felhasználható volt erre a célra.

A XVI-XVII. századra már kibontakozott a börtönök néhány kategóriája. Nem típusokról van szó, csupán az "üzemben tartó" szerinti csoportosításról. A börtönhálózat - ha egyáltalán megengedhetünk magunknak ilyen nagyratekintő meghatározást - a bírósági fórumrendszerhez igazodott. Volt börtöne a földesúrnak az uriszék mellett a várban, az uradalmi épületben vagy a kastély pincéjében. Természetesen úriszékkal nem bíró nemesnek is lehetett tömlöce. Álltak tömlöcök a vármegyei hatóságok szolgálatára, elsősorban várakban; politikai foglyok részére pedig az államhatalom is létesített börtönt. A városok a városházán vagy annak pincéjében, esetleg a hóhér házában vagy alatta alakítottak ki karcert. Ez az általánosnak tűnő elterjedés azonban nem jelentette még a szabadságvesztés-büntetés börtönváltozatának győzelmét.

A tömlöcbüntetés továbbra is csak periférikus része a büntetési rendszernek. Ez idő tájt éli virágkorát a halálbüntetés; az árutermelés kibontakozásával pedig nagy jelentőségre tesz szert a vagyoni- és pénzbüntetés. Varga Endre és Eckhart Ferenc minden kétséget kizáróan igazolták az úriszéki peres gyakorlat alapján szemben a közhiedelemmel /miszerint "az úriszék nem válogatott a legborzalmasabb kínvallatási és büntető módszerek között, ha a maga igazát és jogát akarta érvényesíteni a számára teljesen kiszolgáltató jobbággal szemben..." /Gál 1984. 157./, hogy a jobbágyokkal szemben alkalmazott leggyakoribb büntetés a pénzbírság, esetleg a testi épséget nem

csorbító testi szankció, a verés. De már sok esetben kiszabnak börtönbüntetést is. Néhány hónaptól két-három évig terjedő mértékben, súlyosbító elemekkel /vasban letöltendő fogsággal, bőjt-tel, testi fenyítéssel/ tetézve.

A szabadságvesztés-büntetés a büntetési rendszer központjába helyezéseinek igénye a felvilágosodás korában érkezett meg Magyarországra. Mária Terézia és II. József tette meg az első lépéseket a modern fegyházrendszer kialakítása irányába. Már III. Károly 1723:22. törvénycikke bevezette dekretális szankcióként a határozott tartamu szabadságvesztést. Ha ehhez hozzávesszük a halálbüntetés felszámolását célzó jozefinista törekvéseket, melyek a kivégzés helyett a szabadságvesztés-büntetést ajánlották, szembeszökővé válik a központi irányítás alatt álló, országok fegyházrendszerének teljes hiánya. /Eltekinthetünk ehelyett a kifejezetten politikai bűncselekmények elkövetői számára " enntartott" várbörtönök lététől, melyek jellegüket tekintve gyökeresen eltérnek bármiféle fegyházrendszerrel./

A Helytartótanács előbb a fenyítő intézetek gondját a vármegyékre próbálta áthárítani. Számos rendeletben utasította a helyi hatóságokat, hogy állítsanak fel megfelelő felszereltségű börtönöket, alkalmazzanak megfelelő őrszemélyzetet és osztályozzák a bűnelkövetőket. /Vajna 1906. 12-23./

A megyék azonban elzárkóztak a börtönök létesítésével kapcsolatos anyagi terhek vállalásától. Magát a gondolatot nem kérdőjelezték meg, csupán azt hangsúlyozták, hogy a megvalósítás feltételeinek rendezése nem rájuk tartozik, hanem az országgyűlésre. Kétségtelen, hogy a börtönügy nehézkes kibontakozásának oka részben a szabadságvesztés-büntetés lassu terjedése. A felvilágosodott büntetőpolitika meglehetősen nagy küzdelmek árán tudta csak elfogadtatni a nemességgel a rendi büntetőjog alapintézményeitől távolabb álló börtönbüntetést. /Hajdu 1985. 39-42./

Az első magyar országos büntető intézet az Esterházy grófok birtokán, Szempe mezőváros mellett, a Pozsonytól 22 kilométernyire fekvő szolgabírói székhelyen nyílt meg. Létesítése Esterházy Ferenc kancellárnak köszönhető, aki az intézet szá-

mára telket és épületeket ajánlott fel. Az 1770. augusztus 20-án kelt alapító levél nyomán Kempelen János udvari kancelláriai tanácsos irányítása mellett 1771-ben indult meg az építkezés s 1772. szeptember 4-én már át is adatott az intézmény.

A csaknem négyszögletes, középen udvart körbefogó épület, egyik oldala kivételével földszintes volt. Befogadóképessége száz körül mozgott, jóllehet fennállása alatt sohasem volt benne 109 fogvatartottnál több. Az említett kivételes oldalon emeletes épületben sorakoztak a hálótermek. A férfiakat és nőket tízfős zárkákban, külön szinten szállásolták el. Napközben a fegyintézet lakói az épület más szárnyaiban létesített munkatermekben dolgoztak.

Elég nehéz körvonalazni az intézmény funkcióit. A Helytartótanács elgondolása szerint utaltak be ide "javíthatatlanokat és kihágókat", vétkeikért halálos büntetésre kevésbé érdemeseket", sőt szülők is kérhették ide vásott gyermekeik föl vételét. Ilyen vegyes összetétel mellett a Szempci Fenyítő és Dolgozó ház csupán kísérlet maradhatott, de újszerű törekvései példát mutattak a későbbi kezdeményezéseknek. Így az elkülönítés, a nevelés gondolata, a munkáltatás, a fegyintézeti szervezés.

1779. november 26-án a magyar kancellária elrendelte a fegyintézet átköltöztetését Tallósra, az 1763-ban ugyancsak Esterházy Ferenc által alapított árvaház helyébe. Az egykori Esterházy-kastély mintegy harminc kilométerre feküdt Szempctől, úgyszintén Pozsony megyében. Az intézet - igazgatójának jelentése szerint - roskatag volt, az összeomlás határán állott. Jellemző az épület állapotára, hogy amikor a kancellária a lakhatóvá tételhez szükséges építkezések minimális költségvetését beterjesztette az uralkodónak, a császári leirat fölöslegesnek és haszontalannak tartott akár egy fillért is költeni rá. Helyette az intézetnek a komáromi várba áthelyezését szorgalmazta, mondván: Tallós "a fenyítőház eszméjének semmiképpen sem felel meg". A tallósi átköltöztetés híven fejezi ki a feudális államhatalom és a felvilágosult politika ellentmondásait és a bűnözők kezelésének felfogását. Az árvaházat Tallósról azért költöztették ki, mert lakhatatlanná vált az épület; helyére a fe-

nyitőházat téve, annak pénzügyi finanszírozását értelmetlennek találták. S az út még folytatódott: a komáromi várba történő átköltöztetés a katonai célu épületek kiárusítása miatt hiúsult meg. Végül a kormányzat a szegedi vár kazamatái mellett döntött. Tallósról tehát tovább költözött az intézet, a szegedi vár egyik szárnyába, a vízzel időnként elárasztott, egészségtelen föld alatti kazamatákba, ahol azért szüntették meg az ágynemű használatát, hogy a bogaraknak fészük ne legyen. Magában a várban katonák is állomásoztak, bérraktárak is működtek, így azután állandó volt a keresztül-kasul járkálás. A ragok élete siralmas, a költségvetésnek ráfizetése, egyre többen szöktek meg, a jó lehetőséget kihasználva. A törvényhatóságok a magas eltartási díj /melyet nekik kellett elítélt ragjaik után az államkasszába fizetniök/ és a szökések számának gyarapodta miatt egyre kevesebb megszentenciázott bűnözőt küldtek Szegedre.

A szegedi fegyrintézet lassan funkciótlaná vált, majd "rabhiányban" megszüntette működését./1831-ben mindössze két rabot őriztek már a szegedi várban./ A szegedi fegyrintézet fel számolásával hosszú ideig az utolsó országos büntetésvégrehajtási intézet működését szüntették meg. A polgári forradalomig - bár létrehozása szóba került az 1843-as javaslatok idején - újabb országos intézményt nem hoztak létre. /CSML.VII. 102-107./

A szabadságvesztés-büntetés eközben a büntetőjogban polgárjogot nyert: szerepelt az 1795-ös és az 1827-es javaslatban is, az 1843-as plánum pedig fő büntetési nemmé tette. /Hajdu 1971. 191., Fayer 1896-1902./

4.3. A büntetésvégrehajtás minősége. Nevelés és differenciálás. A magyar tömlöcök állapotát jelképezve ugyanazt mondhatjuk csak, mint általában egész Európára: a börtönök nem a humánus megfontolások terepei. A büntetésvégrehajtást a tömlöcökben két tényező befolyásolta. Egyfelől a kor felfogása szerint a szabadságelvonás önmagában nem igazibüntetés: a szabadság nem valódi érték még a közrendűek számára, így annak elvonása nem lehet igazi hátrány. Ezért a szabadságelvonást még valami mással is tetézni kell. Ezek általában a testi épség és az

egészség. Mindennapos a testfenyítés, a falhoz láncolás, a kalodabazárás és súlyos golyók hordása. Az élelmezés rossz, a körülmények egészségtelenek, sötét van és szellőztetni se lehet. Másfelől a büntetésvégrehajtást befolyásoló tényező a társadalom általános életnívója. Még a dualizmuskori irodalom is élesen támadja a börtönigazgatást, hogy a fegyintézetekben jobban élnek a bűnözők, mintha becsületes munkával keresnék meg megélhetésük forrásait "kint" a társadalomban. Ezért történt, hogy a börtönbe zártak körülményeire vajmi keveset fordítottak.

Ahogy Kölcsey közismert leírása jellemzi: a tömlöc "tulajdonképpen földalatti pince vagy verem volt, hol rendesen hetvennyolcvan rabló, gyilkos és gyujtogató rothasztó nyirok és fojtó gőz közt összetorlasztva őriztetett..." /Kölcsey 240./

A nevelés eszméje a börtönügyben nem igen tört utat, bár az országos intézetes alapító okirataiban /Vajna 1909. 36./, egyes vármegyei tömlöcök szabályzataiban /Hegedüs 1840./ vagy a vallásos irodalomban /Munkás lelki pásztor/ föl-fölbukkant a javítás és nevelés célkitűzése. A gyakorlat azonban nem igen adott erre lehetőséget. A polgári irodalom tipizálásában közös rendszer nevet elnyert /bár nézetünk szerint rendszernek egyáltalán nem tekinthető/ végrehajtási módozat /Pulszky-Tauffer 1867./ megakadályozta a rabok elkülönítését, szintúgy a velük történő differenciált bánásmódot, az osztályozást.

Különbséget tettek azonban már a korai városi jogokban a kihágás büntetésére rendelt áristom és a közönséges gonosztevőkre rendelt tömlöc között /amelyek végrehajtási körülményeiben jelentősen különböztek egymástól/. A reformkorban /de láttuk ezt a szempci fegyintézetnél is/ a rabokat nemek szerint már elkülönítették. A reformkori börtönügyi irodalom /a fogházjavító mozgalom/ pedig már síkraszállt a fokozott elkülönítésért /magánrendszer/, a nevelésért, s a nem egynemű bánásmódért.

A továbbiakban tehát ezt a mozgalmat tekintjük át, úgy is, mint a feudalizmus szabadságvesztés-büntetésének kiterjesztéséért küzdő polémiát, úgy is, mint a dualizmus börtönügyi irodalmát megalapozó vitát.

II.

Mint azt fentebb már érintettük, a büntetőjog önállósulásának folyamata hazánkban a 18-19. század fordulójára erősödött föl, melyet a büntetőjogtudomány lassu kifejlődése követett. A gyakorlat követelményeit próbálták kielégíteni az első rendszeres munkák, melyeket a szakirodalom még nem helyez a tudományos értékű termékek közé; mint Huszty István *Jurisprudencia practica*, Gochetz Gábor *Praxis criminalis ...-a*, Bodó Mátyás *Jurisprudencia Criminalisa*. /1745, 1746, 1751./. Nell, Huszty József, Várady-Szakmáry, Cházár, Kaller és Fejes munkái kísérték az első büntető-törvénykönyv-tervezeteket, az 1795.évit /Hajdu 1972/ és az 1827-est. /Réti 1916./ Mint tudjuk, a jogalkotási kísérletek kudarcba fulladtak, a szakmunkák pedig a jogággá alakulás nagyszabású és meglehetősen nehéz munkálatainak, döntően praktikus megfontolású indíttatásai és keretei között vergődtek. Sem Szlemenics, sem Fabriczy munkája nem tekinthető még tudományos értékű büntetőjogi kézikönyvének. /Finkey 1909/6./ A büntetőjogtudomány első fecskéjének mindmáig Vuchetich Mátyás *Institutiones juris criminalis ...* című kézikönyvét tartják. /Király 1977. 6./ A büntetőjogtudomány kialakulása a börtönügy szempontjából különös jelentőséggel bír. A tömlöcbüntetés végrehajtása ugyanis mindaddig, amíg teoretikusan alá nem rendelték a büntetőjog céljainak, egyszerű közigazgatási teendőként jelentkezett a törvényhatóságok számára. Mint láttuk, külön büntetésvégrehajtási szervezet nem létezett, közigazgatási /és ezzel szorosan összefonódó igazságszolgáltatási/ hatóságok alkalmi megfontolásainak, napi gazdasági lehetőségeknek alávetetten működtek a tömlöcök, árestumok. A foganatosítás mikéntjének alakulásában azon gyakorlati követelményen túl, hogy a rab biztonságosan őriztessék, semmiféle elméleti elgondolás nem játszott szerepet. Ahhoz, hogy ebből a helyzetből kimozduljon a büntetésvégrehajtás,

mindenekelőtt olyan új céltételezések voltak szükségesek, melyek az egész büntetőfelfogást átalakították. Könnyen belátható, hogy amíg ez be nem következett, senkinek semmiféle érdeke nem fűződött ahhoz, hogy megváltoztassa a tömlöcviszonyokat.

A büntetőjog tudományos művelése azonban önmagában még nem eredményezett fordulatot. A büntetőjogászok a büntetőjog normáinak főként magánjogiaktól történő leszakításával foglalatoskodtak, rendszert kerestek a büntetőjogban, általános elveket próbáltak kimódolni. Ebben a munkában érthetően kevés figyelmet fordítottak a büntetésvégrehajtásra. Még leginkább a büntetések körüli elmélkedések voltak hatással a foganatosítási gyakorlatra. Ennek forradalmasítása azonban korántsem rendszerkérdés volt: itt gyökeres megújulásra volt szükség, a büntetésről vallott felfogás a korábbiakkal élesen szembenálló új minőségének elfogadására.

A fordulat a 19. század harmincas-negyvenes éveiben következett be, az új mozgalom indíttatása azonban nem a büntetőjog hivatásos művelőitől, hanem a politikai szférából érkezett. A büntetőjog művelése - kicsit nagyvonaluan fogalmazva - három ágra szakadt. A törvénykezési gyakorlat szakemberei a mindennapi praktikumot próbálták formálni, alakítani, természetesen a konkrét esetek konkrét problémái kapcsán. Velük együtt haladni látszik a jogakadémiák és az egyetem katedráinak tudománya. A felsőiskolák a gyakorlati jogi képzéssel folytatott harcban alulmaradtak. Az elméleti tudományok és a napi technikai ismeretek közötti versengés az utóbbiak javára dőlt el, a jogásznemzet könnyen alkalmazható praktikus tudást igényelt a jogi oktatástól, melyet lényegében csak a vármegyei hivatalokban, prókátorok és jegyzők mellett, országos dikasztériumok irodáiban lehetett megszerezni /Antalffy 1983. 25./. S az ugyanebben a szférában működni kívánó köznemesi réteg tömegei igényelték az ilyen típusu oktatást. /Csizmadia 1969, 577., Bónis 1967. 225., Bónis 1972. 281., Esze 1969.8./ Az egyetem előadásain néhány tucat hallgató jegyezte a lediktált fejtegetéseket, az előadók a tételes jog összefoglalására és rendszeres leadására kényszerültek. /Kovács 1981. 201./ A tudomány a katedrákon leg-

inkább a rendszerezés, a jogágazatiság kialakításának irányában haladt. /Révész 1970. 405./.

A harmadik ága a büntetőjog művelésének egy új eszmei irányzat hazai követőinek, a magyar liberálisoknak törekvéseiből serkent. Különlegessége e tudományos irányzatnak, hogy művelői az esetek többségében nem hivatásos jogászok /bárha képzettségük jogtudományi/, tevékenységükben inkább a politizálás foglalt el nagyobb teret. De mivel a társadalomátalakító reformgondolatok terrénumába a humanizmus, az emberek egyenlőségének követelése a büntetőjog emberiesítését is belevonta, nézeteik óhatatlanul kiterjeszkedtek a büntetőjog érvényesülésére, ebben is az egyik legközvetlenebbül az alattvalókra kiható intézményre, a büntetésre.

1. A liberalizmus eszmerendszere Magyarországon a 19. század első felében; az első liberális nemzedék. A liberális ideológia a 18. századi Nyugat-Európa terméke, a feudalizmus kereitei ellen támadó polgárság eszmerendszere, mely a rákövetkező század első harmadában vált általánosan elfogadottá. Gondolati tengelyben - mint neve is jelzi - a szabadság állott. /Elnevezését csak a 19. század huszas éveibenkapta a spanyolországi szervezkedések nyomán./ A liberalizmus követelte szabadság egy szinte korlátlan szabadságfogalom, mely a feudális abszolutizmus mindent korlátozó és guzsbakötő rendőrállamával áll szemben. Értelemszerűen a liberális törekvések irányait is döntően a konkrét politikai teendők és célkitűzések határolták be. Az abszolút állam mindenhatóságával szemben felállított új állammodell az alkotmányos státusz rendszere, fő elemei a királyi hatalom korlátozása, a parlamentarizmus polgári értelmű meghonosítása, az államműködés ellenőrizhető keretek közé szorítása. A mindennapi harcok keserű tapasztalatai, a feudális hatalom válogatás nélküli eszköztára, büntető processusok és eljárás nélküli letartóztatások, az alattvalók szabadságának semmibevétele tette hangsúlyossá a szabadságjogok követelését. A szabadságjogok, de különösen a politikai szabadságjogok a liberális követelésrendszer középpontjában állottak. S mivel a polgári mozgá-

mak elleni fellépések legkézenfekvőbb módja a rendőri-bírói önkény volt, a büntetőjog kiemelt szerepet játszott ebben a körben. Ugyanakkor a polgárság általános politikai mozgalmainak hátterében a gazdaság felszabadítása állott, az új ideológia ökonómiai része, a gazdasági liberalizmus a minden kötöttségektől mentes szabad piacot, a szabad versenyt követelte. /Szabó 1989. 50./ A követelésrendszer három említett ágából a polgár leginkább a szabadságjogok körének változását, illetve azok érvényesülését érzékelte. Az alkotmányos államot létrehozó forradalmak után a liberalizmus közjogi törekvései mindinkább a konzerválás funkcióját látták el. /Baumann 1967./ Ezek az állampolgári jellegű változások és eredmények az állampolgár számára amúgy is a szabadságjogok működésén keresztül jelentek meg. A gazdasági liberalizmus megvalósulása az ökonómia szféráját érintette döntően, viszonylag kis közvetlen hatással a lakosság széles rétegeire. Viszont az egyenlőség, a törvényesség, a privilégiumok helyett gyakorolható általános szabadságjogok közvetlenül tapasztalhatók voltak - így ezek segítségével vált a társadalom igazán megközelíthetővé. Nem véletlen tehát, hogy a politikusok szótárában a legtöbb címszót a szabadságjogok érdekmelték ki.

Ugyan a liberalizmus előzményeként a felvilágosodás már jelentős hatást fejtett ki a polgárosodó társadalomban, a liberalizmus kialakulását mégsem köthetjük az enciklopedisták működéséhez. Igazi kibontakozása a századforduló után következett be, hogy azután viharos gyorsasággal hódítson és szállja meg a társadalmi élet majd' minden területét. A harmincas évekre a liberalizmusnak már könyvtárnyi irodalma van. A francia forradalom hagyományaiból, eszméiből és tapasztalataiból építkező Mignet, Thiers, Michelet, Constant Benjamin, Lamartine; az amerikai demokráciáról értekező Tocqueville, a liberalizmust alkotmányjogilag értékelő német Rotteck és Welcker, Dahmann és Gervinus művei Európaszerte sokat forgatott olvasmányok voltak. Nem kevésbé ezeknek a munkáknak köszönhető a hazai liberalizmus kibontakozása. A fiatal szabadelvűek, a későbbi reformpárt élharcosai ezeket forgatva sajátították el a majdani

liberális párt eszméit. /Balla 1942. 193./ Jelentős mértékben felerősítette a liberalizmus hatását az a tény, hogy - mint Szekfü Gyula írja - "a liberális elveket valló irodalomnak képviselői, Lamennais, Thiers, Mignet csakúgy mint Heine, Börne, Byron, utóbb Victor Hugo, Lamartine egytől egyig nagy írók voltak, akik játszva nyerték meg az olvasók szívét és érzelmeit" /Hóman-Szekfü 1943. 307./ A liberalizmus és romantika együtt törtek be a magyar közgondolkodásba. A szabadelvűség főleg a szépirodalmon, érzelmeiken át terjedt. "A legtöbb politikai munka, melyet olvastak, elvek helyett inkább a liberalizmusnak valamely nemzettestben való, aktualizált megnyilvánulását tárgyalta, még hozzá legtöbbször a forradalmi kitörésnek meg sem szilárdult halmazállapotában." /Uo. 311./

A reformkori magyar szabadelvűségnek ebből következően számos sajátossága volt, melyek közül talán legfontosabbnak érezzük, hogy míg Nyugat-Európában a polgárság és a forradalom teremtette meg a liberális ideológiát, addig itt, Közép-Európában a nyugatról érkező ideológia teremtette meg a jövő forradalmának politikus-nemzedékét, a polgárságot pótló radikális középneemes szabadelvű irányzatot, valamint készítette elő a forradalmat. Az abszolutizmus-ellenes polgári eszmék termékeny talajra leltek a Habsburg-abszolutizmus-ellenes magyar nemesi rétegekben.

A liberalizmus tanait részben a Nyugaton tanult protestánsok, lelkészek és tanárok hozták hazánkban, részben pedig a ferenci abszolutizmus szorításának enyhítését követően lehetővé vált utazások résztvevői. A harmincas évek Magyarországon szokássá lett a fejlett nyugati-európai országok beutazása, elsősorban London, Párizs, a német államok elérése, de néha eljutottak az Egyesült Államokba is. A főúri családok fiainak pályájához tartozott az egy-kétesztendősi külhoni tartózkodás /így ismerte meg Angliát Széchenyi, Eötvös vagy Wesselényi/, de számos középneemes család sarja is szerzett tapasztalatokat Nyugat-Európában /így Bölöni Farkas Sándor vagy Szemere Bertalan/.

Mivel a liberalizmus nem magyarföldön sarjadt, annak ter-

jedéséhez állandó összehasonlítás adott alapot: a polgári társadalom és a rendi viszonyok, a gyáripar és a céhes iparűzés, a haladás és a maradiság, a szabadság és az elnyomás között. Ez az összevetés eredményezte a szabadelvűség magyar értelmezését és adaptációját. Az alkotmányos követelések a Habsburg-magyar viszony rendezésének igényében jelentkeztek, a gazdasági kérdések az árutermelő középnemesség feudális akadályainak ostromában, a szabadságjogok fogalomköre pedig a jobbágyrendszer visszásságainak felszámolásában. A magyar reformkori szabadelvűségben sajátosan keverednek a kapitalizált Nyugat modern polgári eszméi a polgárságot nélkülöző, második jobbágyrendszerétől terhelt, elmaradott magyar társadalom valóságával /és vágyaival/.

Magyarországon az ismert gazdasági - társadalmi fejlettség /vagy inkább: fejletlenség/ következtében a liberalizmus szabad versenyt hirdető nézetei háttérben maradtak, vagy ha úgy tetszik a feudalizmus egyes intézményeinek, mint például az ősiségnek lebontására korlátozódtak. A gazdasági változtatás igényeit hordozó, elsősorban mezőgazdasági árutermelésben érdekelt nemesi rétegek számára a szabad verseny polgári értelmezése idegen volt és maradt. A másik két követeléscsoport: az alkotmányosság és a szabadságjogok viszont felerősödve jelentek meg. A közjogi viszonyok rendezésében nem csupán az abszolutizmussal való szembenállás testesült meg, hanem a magyar függetlenség gondolata is, mely ha lehet, még nagyobb tűzzel töltötte meg a küzdelmeket. A szabadságjogok megigénylése hazánkban a társadalom legszélesebb rétegeinek felemelkedését követelte, így azok feltétlen támogatását nyerte el.

Ezért a magyar alkotmányos ellenzék /a liberális párt/ programjának két oszlopa volt: az alkotmányos biztosítékok növelése /a kormány felelősségén, a parlamentarizmuson, a fokozott nyilvánosságon, a sajtószabadság érvényesítésén keresztül /egyfelől, és az egykori rendi előjogok kiterjesztése útján a személyek szabadságának és jogainak biztosítása másfelől. Ezzel "a magyar liberálisok képviselték ... a közösségi és egyéni önrendelkezés, az emberi általánossá tétele távlatát éppúgy, mint

a mult vállalható és vállalandó hagyományait végiggondolt, gyakorlatias és taktikusan adagolt programjukban" /Dénes 1984. 276./ Szekfü Gyulával szemben, aki szerint "a politikai liberalizmus nálunk is, mint másutt, elsősorban közhangulat volt, az érzések szülötte, mely elvekkkel és az adott politikai viszonyok részleteivel, pozitív reformokkal édeskeveset törődött /Szekfü 1934. 96./ Dénes Iván Zoltán a másik végletet képviseli. Ő úgy véli, hogy "a magyar politikai gondolkodás hagyományai közül a magyar liberálisok a valósággal számot vető lényeglátók vonalához kapcsolódtak, míg a konzervatívok reálpolitika címén a hatalomhoz való alkalmazkodás kényszerét azzal azonosulva belsővé tették, és ezért mind a realitásértéket, mind a lényeglátást elvetők és elvesztők áramlatához tartoztak." /Dénes 1984. 276./ Nézetünk szerint mindkét állítás túlzó is és igaz is bizonyos korlátozott értelemben. Tekintettel arra, hogy a hazai liberálisok a Habsburg-ellenes mozgalmak hagyományaihoz kapcsolódtak, követeléseiket az udvarellenesség döntően befolyásolta, s így a magyar valóság egy mindenkit foglalkoztató szelvényét tudhatták magukénak /ráadásul éppen abban az időben, amikor a nemzettéválás nagy mozgalmi zajlottak Európa jelentős részében/. Hiba lenne az ebben megnyilvánuló realitást tagadni. Ugyanakkor azonban a függetlenségi követeléseken túl a magyar szabadelvűek számos irreális célkitűzést is zászlójukra írtak. Ezek nem is annyira a programokban megfogalmazódó jelszavakban érhetők tetten, hanem az azok mögött meghúzódó, az elveket valóra váltó cselekvési elképzelésekben. Így például a feudális kiváltságok kiterjesztésével elérendő jogegyenlőség optimális esetben megvalósíthatónak látszott, ennek egyik végrehajtási megoldása viszont már kevésbé. Gondolunk itt az 1843/44. évi országgyűlés büntető perjogi kódextervezetére, melyet liberális szerkesztői /akiket a konzervatív politikusok egyszerűen nem tudtak meggátolni tervük keresztülvitelében/ egy valóban modern, európai színvonalú büntető plánumot tettek le a diéta elé. Egy olyan nagyszerű elaborátumot, mely bátran megállhatta volna helyét a polgárosult Nyugat-Európában, de semmi esetre sem a feudális Magyarországon. A legkorszerűbb burzsoá törvénykönyveket-

és tervezeteket vették mintául, a legfejlettebb polgári államok társadalomszervező elveit tekintették példának. S készítették ennek alapján egy fejlett polgári eszméket tükröző eljárásjogi tervezetet egy olyan országban, ahol a konzervatív hajlamu nemesség kezében összpontosult a bírói hatalom, ahol a szabadságnak semmiféle értéke nem volt. S hitték, hogy a /korábbiakhoz képest ugyan radikalizálódó, de mégiscsak döntően hagyományosan nemesi/ diéta ezt a társadalomidegen artikulust el fogja fogadni, s az a magyar joggyakorlatban bevezethető lesz. Mint tudjuk, nem így történt. A realitások rácsáfoltak az illuziókra.

Úgy véljük, a büntetésvégrehajtsában teendő változtatások értékelésénél nem mehetünk el szó nélkül ezen jelenség mellett, hiszen a fogházjavítás terrénuma az illuziók és a realitás sajátos keveréke, mint a magyar reformkor jónéhány törekvése. Ami természetesen sem a reformkori szabadelvű nemzedék dicsőségét nem csorbítja jottányit sem, sem pedig a reformkori küzdelmek összességében pozitív értékelését nem rontja le.

2. A fogházjavító mozgalom. Ha összeállítanánk egy lajstromot azokról a követelésekről /és eredményekről/, melyek kizárólag a liberális irányzat törekvései közé tartoztak, minden kétséget kizáróan rajta lenne a foházjavító mozgalom. A börtönügy megváltoztatását felkarolók indíttatása tisztán eszmei. Az országban nincsenek bűnügyi statisztikák /leszámítva a Helytartótanács bizonyos nyilvántartásait a súlyosabb ügyekben/ s különösképpen nincsen kimutatás a börtön hatékonyságáról, szerepéről akár a visszaesésben, akár a javításban. A későbbi börtönügyi munkák megállapításai logikus következtetések és a szakirodalom megállapításainak átvételéből születtek. Azon a feudális Magyarországon, ahol mindenki az országgyűlési küzdelmekre figyel, ahol a Hanzburgokhoz fűződő évszázados viszony átalakítása a beszéd és vitatéma, ahol tradicionális intézményeket bombáz a radikális ellenzék /mint az ősiség vagy azörökös jobbágy-ság/, ahol Széchenyi a Hitelt adja közre, vajmi kevés érdeklődésre tarthat számot a börtönügy. Önmagában semmi sem indokolja, hogy bárki is odafigyeljen a tömlöcbe dugott gonosztevők sorsá-

ra, életkörülményeire. S ez valóban, végül is külső forrásból történt.

"... csak akkor lehet valamely művelt közönség bármely tagja felett akarata ellenére is jogosan hatalmat gyakorolni, ha ez által mástól valami bajtól kiméltetnek meg." John Sturart Millnek ez a mondata /Mill 1867. 18./ híven tükrözi vissza a szabadelvűség személyre bontott követelésének lényegét. "A liberalizmus az egyéniségnek abszolút szabadságát és önállóságát hirdette, vallási, állami és társadalmi vonatkozásban egyaránt ... az egyén szabadságából következik a szabadságjogok egész rendszere: a személyes szabadság, mely a feudalizmus, a rendiség és jobbágyság utolsó maradványait is megsemmisíti ..." /Szekfü 1943. 304./ A személyes szabadság egyik legsúlyosabb /az állam felől elkövethető legsúlyosabb/ sérelme a büntetőeljárás alá vonás, a személyes szabadságtól megfosztás, a vizsgálati fogságba helyezés vagy ítélet alapján történő büntetésvégrehajtás. De még itt sem mondhat le a szabadelvű az emberi méltóság védelméről, a humanizmus valamiféle korlátozott megóvásáról és gyakorlásáról. Nem mellőzheti tehát a büntetőjog, a büntető perjog és a büntetésvégrehajtási gyakorlat felülvizsgálatát s revíziójának követelését. Ez egyben a polgárosodásért, az abszolút hatalom ellen küzdő liberális bizonyos fokú védelmét is jelentheti, hiszen a büntetőbírói hatalom és a kivégzőhelyek, tömlöcök az abszolútizmus legdirektebb jelképei, s a radikális vagy forradalmi mozgalmak ellen leginkább igénybe vett eszközei is. Tehát eszmeileg is, gyakorlatilag is ösztönzi a szabadelvűeket a fellépésre. Az elmondottakat kiegészíti még az a nem lebecsülendő - fentebb már említett - jelenség is, hogy a liberalizmus a romantikával karöltve hódította meg Európa ifjúságát, s a lobogó érzelmek táplálására kevés olyan intézmény kínálta magát, mint a feudalizmus tömlöce. A földalatti bűzös vermek, az egészségtelen, levegőtlen elhelyezés, az elégtelen táplálkozástól, járványoktól legyengült rabok látványa, a börtön kreálta emberi roncsok elrettentésül történő sétáltatása és nyilvános megverettetése. Nem véletlen tehát, hogy Nyugat-Európában csakúgy, mint hazánkban a szabadságot és emberi

méltóságot zászlajukra tűző szabadelvűek egyik célpontja a tömlőc lett.

"Vagy devalválni kell a jogot, vagy fölemelni a kötelességet. Én jogaimból engedni nem akarok, hanem részesülni akarok a kötelességekben"... az egységes büntetőjog kialakulásának feltétele a jogegyenlőség. "Mi azon nagy áldozat, mit jelen pillanatban a nemességtől kívánunk? Az: hogy büntető tekintetben kiváltsággal ne bírjon, hogy ő, ki a törvényeket meg alkotta, álljon azon törvények alatt, melyeket alkotott, hogy nemesi kiváltsága ne legyen egyszersmind kiváltság arra, hogy gonosz tetteket követhessen el, hogy a bűnt a büntetés vagy épen ne, vagy későn érje". /Eötvös 1886. 202./ Nem véletlen tehát, hogy a nemesekre is kiterjesztett, általános büntetési rendszer gondolata a polgári átalakulást előkészítő általános polémia részévé tette a börtönügyi kérdések kifejtését. A feudális tömlőc a jogegyenlőtlenség egyik jelképe volt, a börtönügy modernizálása a polgárosodás felé tett lépés. Ugyanakkor a börtönrendszer kifejtése a büntetőjogi kodifikáció egyre égetőbbé váló kérdésének gerincét is képezték.

Minthogy a fogházjavító mozgalom megteremtője hazánkban /is/ a liberalizmus, annak sajátosságai /de különösképpen a magyarországi módosulások/ rányomták bélyegüket a harmincas években kibontakozó polémiaakra.

"... olly országban, hol a' nagyok sincsenek megóva, és e' hiány miatt, tudja az ég, mi lesz hazánkban még sokbul, 's kivált "romlásnak induló hajdan" gyönyörű municipiumainkbul; hol - az erkölcsi mocsok' tengeréről ez uttal nem szólva, legszebb városaink' legszebb piaczaín annyi por, annyi sár van, meg annyi mocsár, annyi sivatag mindennűnen, mikép ha a' jobbhoz szokott, és kinek hatalmában van odébb is állani 's mást választhatni, meg nem szökik, a' kurta emberi létet tekintve - mert sokat sok ember soha meg nem szokik - igazán ritka tett - mint a' lettdolog mutatja, valóban igen ritka tett, mert ugyan merre vannak honunk' számtalan fiai? - hol kórház, dologház 'st eff. aránylag alig van, bolondház, lelencház 'st pedig éppen nincs, és hol egy igen nagy része a' leg-

becsületesebb honi lakosoknak vajmi szűken él; hol végre a' legnagyobb rész olvasni, írni, számolni, de még csa betűzni sem tud, és nagyobb része de még egy talpalatnyi földet sem bír; holy illy országban, hol ez így van, és nincs máskép, és hol szinte minden más is körülbelül illy magasságu lépcsőn és illy kitűnő színben áll, hogy ott egész országra kényszerített ... amerikai mintára állított 's ezer meg ezer nemesi curiánál kényelmesb tömlöcz vagy inkább 'gondoskodó intézet' ... tisztelet és becsület, de igazság is! - mindaddig el nem hiszem, 's nem fogja elhinni senki is, kinek honunk' diagnosisa csak félig meddig is tisztán áll szemei előtt..." /Széchenyi 1841. 196-197./ A nagy reformer szavai a magyar liberális mozgalom és ezen belül a fogházjavító törekvések egyik leglényegesebb el-
lentmondására világít rá: a mindennapi élet és az eszmék közti óriási távolságra. Ugy is fogalmazhatnánk, hogy a magyar körülmények és a nyugati praktikum közötti szakadéokra. A foházjavító mozgalom követeléseinek gerincét az emberhez méltó elhelyezés képezte. Az embertelen körülmények közül a lehető legminimálisabban humanizált börtönbe áthelyezett végrehajtásról értekeztek. "Nagyobb világosság végett egyébiránt kétfelé oszthatjuk a' poenitentiaría' rendszabályait: olyanokra, mellyek által közelebbről vagy lelki nagyobb megromlásának gátoltatása, vagy erényességének neveltetése czéloztatik. Az elsőhöz tartoznak, mind azon rendszabályok, mellyek a' tisztaságot, a' tömlöcznek szellőztetését, a' rabok étkeinek mennyiségét 's minéműségét 's végre a betegek' részére elkülönítendő különös 'betegházi osztályt illetik". /Eötvös 1838. 34./ E követelmények: az egészséges elhelyezés, a tiszta környezet /úgy a cellák, termek, mint a rabok testi állapota/, az egészséges, megfelelő étkeztetés, a betegellátás és egészségügyi felügyelet természetes velejárói egy zárt közösségnek, melyben a büntetés lényege nem a testi sanyargatásban áll. A börtön olyan egyetemes intézmény - mondja Lukács Tibor - "mely bentlakóinak megtiltja, hogy kapcsolatba kerüljenek bármely más intézménnyel, megköveteli, hogy az élet valamennyi aspektusa egyetlen helyen, az intézmény ke-
retei között és az általa meghatározott módon folyék. A társa-

dalom védelme érdekében a bentlakók társadalmát izolálja a külvilágtól, és minden eszközzel megakadályozza azt is, hogy a külvilág érintkezzen a rabtársadalommal." /Lukács 1987. 38-39./ Ennek a zárt világnak saját belső törvényei vannak, s természetesen védekeznie kell a világot fenyegető veszedelmekkel, így a járványokkal szemben is. Az egészséges ellátás nem pusztán jótétemény, hanem a belső egyensúly fenntartásának eszköze. Igen ám, de ez az öntörvényűleg természetesnek ható követelmény élesen ütközött a kor életviszonyaival és felfogásával. Méltán hivatkozott arra a gróf, hogy szép az idea, a körülményektől leválasztva helyeslendő az elképzelés, de hogy engedhetné meg az ország magának azt, hogy bűnözői /még hozzá legsúlyosabb bűnözői, mert egyelőre a testi büntetés hatályos lévén, a kisebb ügyek pénzzel és mogyoróvesszővel elintézhető/ kényelmesebb körülmények közé kerüljenek, mint a látástól vakulásig dolgozó zsellérek vagy jobbágyok, akik maguk is sokszor putrikban laknak, gondjuk van a mindennapi betevőjükkel. Emellett a feudális büntetőjog rendszerébe illesztett tömlöc jellegéhez a szabadságvesztés mellett - mint fentebb láttuk - hozzátartozott a sanyargatás is. Ez a modern intézményekben eltűnt volna; újabb dilemmát okozva a hovatarozását illetően.

Nem véletlen, hogy az egyik legélesebb polémia éppen e kérdés körül alakult ki, mely látnivalóan nem szakmai, hanem tisztán politikai probléma volt. Hogy ez így történt, nagyban a nyugat-európai polgárosult és a közép-európai feudális viszonyok közötti lényeges különbségeknek tudható be.

Mégis, hosszú éveken át úgy tűnt, a gróf érvelése süket fülekre talál. Az országgyűlés által kiküldött szakmai bizottság előtt például minden zökkenő nélkül átfutott az a javaslat, mely az országban tíz kerületi börtön felállítását indítványozta. /OGY.IR.1843.I.19./ Sőt, a bizottság, de még az alsótábla is úgy döntött a magánrendszer bevezetése /tehát a bűnözőnként építendő külön zárkák szisztémája/ mellett, hogy nem is ismerte a fölkért építészek költségvetését, a döntés pénzügyi kihatásait. Pedig a börtönépítés már ekkor sem volt olcsó mulatság. A javasolt tíz kerületi börtön felállításának költ-

ségei és a hatósági fogházak /tömlöcök/ korszerűsítési - tehát nem újjáépítési! - munkálatai becsült áron meghaladták volna a 14 millió forintot. /A főrendek erről vélekedtek úgy, hogy egy ilyen javaslat elfogadása megfosztaná Magyarországot az összes, fejlesztésre szánt, beruházható pénztől. /OGY.IR. 1843. II.71./

Ezzel a példával igyekeztünk érzékeltetni azt a hangulatot és kort, melyben a fogházjavító mozgalom életre kelt, s amelyben az un. 43-as javaslat elkészült. A szakmunkák csakúgy, mint a büntető törvények tervezetei a reformkor parttalan lelkesedésében, töretlen optimizmusában születtek. A foházjavító mozgalom mindent tagadott, ami a feudális tömlöcügyet jellemezte, vadonatújat követelt minden kérdésben. Nem kötötte meg a szellemi szárnyalást semmi; a már meglévőt megsemmisítendőnek, a vágyottat alapoktól építkezendőnek ítélte. A börtönügy kérdését tisztán szellemi oldalról közelítették: eszmék és nyugati modellek alapján vázolták fel elképzeléseiket. Minden "földhözragadt korláttól mentesen képzelhették el a szerintük tökéletes modellt. Nem átalakítani, hanem teremteni akartak. Politikusok voltak, reformerek, társadalmi gondolkodók, politikusok, nem pedig tömlöcfelügyelők, rendőrök, kapitányok, "kriminológusok". Különösképpen nem gazdasági szakértők. A realitás messze tűnt, előtört az illúzió. A mélységes emberséggel, a foházjavítók humanus érveivel, a világ fejlettebb fertályának tapasztalataival átítatott tervezetben saját észlelések hiányában a logikai érvelés győzedelmeskedett. Így ütközött össze a romantikus lelkesedés a valóság tényeivel.

A liberális eszme viharos gyorsasággal terjedt el, hiszen mint láttuk, "annak a rendszernek tehát, mely szabadságot, a terhektől és kötelemektől szabadulást ígért, rövid idő alatt népszerűvé kellett válnia. Valóban a liberalizmus ahol csak fellép, a nép tömegeit hódítja meg, anyagi propagandára, vesztegetésre és erőszakra nincs szüksége, az emberek szive feléje fordult még akkor is, ha a tanokból keveset vagy semmit sem értettek". /Szekfü 1934. 80./ Ez az érzelmi közelítés nagyban segítette a fogházjavítók propagandamunkáját is. Másfelől a feu-

dális büntetési rendszer borzalmainak politikai célú megfestése számos hívet gyűjtött a radikálisok táborába. A Pesti Hírlap hasábjain Kossuth rendszeresen ostromozta a tömlöc intézményét. Hol a tömlöcállapotokról, hol az ártatlanul hosszú ideig fogvatartott gyanúsítottak kapcsán, máskor a vármegyeházában tartott rabok nyilvános megbotoztatása ürügyén, megint más alkalommal a fellebbezési eljárás bírálatában bukkant fel a tömlöc. Ujságok, hírlapok oldalain, a fogházjavító mozgalom elkötelezett híveinek műveiben, szépirodalmi munkák fejezeteiben szembesült a társadalom bűzös, embertelen börtöneivel, rothadó húsu, szennyes csontvázlakóival, a börtönökben uralkodó embertelen viszonyokkal. Ez a folyamat nagyban segítette a szabadelvűség terjesztését; a tömlöcviszonyok és a személyes szabadság szoros összefüggéseinek tudatosítását.

Mint azt már említettük, a hazai fogházjavítóknak pozitív tapasztalatok nem álltak rendelkezésükre. A munkák jelentős része kritikai- feltáró jellegű: nagyobb részt foglalnak el a feudális viszonyok ábrázolásai, mint az új koncepciók kifejtése. Nem véletlen ez: az új kiépítését a régi kritikája előzi meg; a hívek toborzásában az elrettentő kép sokat segít. Ráadásul addig, amíg hazai kísérletek nincsenek, a művek pozitív javaslati, a válaszok javarészt a megismert nyugat-európai és észak-amerikai tudományosság eredményeinek adaptációi. Ezzel magyarázható az is, hogy a szakmai művekre nem elsősorban a polémia a jellemző. A szerzők kisebb-nagyobb tapasztalataikat összekapcsolták a "nyugati" modellek ismertetésével, apróbb javaslatokat téve a hazai végrehajtás mikéntjére. Ha elő kívánjuk mégis számlálni az ütközési pontokat, ezeket három csoportba vonhatjuk. A szakmai vitában lényegében csak a hallgató szisztéma és a magányrezsím hazai hívei törtek lándzsát, külhoni munkák ellenérveit ismételve. Nem véletlen, hogy Balla Károly, aki Pest megyei kapitányként felügyelte a rabokat s tömlöcöket, elnézően és gúnyosan mosolyogta meg lelkes fogházjavítóinkat: "Én csupán csak véleményt mondok ... nem az írók okoskodásaiból, hanem a' természet 's tapasztalás utmutatásából merítettett:

véleményt, mellyet minden ember tudhatott és tud is - csak azok nem, kik a ' büntetést ' s' ennek módját mystificálták".

/Balla 1871.VII./

A második csomópont volt az un. Kelet-népe vita, amelyet Széchenyi robbantott ki Kossuth elleni heves támadásával. Ennek kapcsán megkérdőjelezte Kossuth álláspontját a fegyintézetek felállításával kapcsolatban; ezzel azonban a fogházjavító mozgalom fő alakjai érezték sértve magukat. A Kelet-népe vitának azonban nem szakmai, hanem politikai, döntően gazdasági nézeteltérések képezték alapját. /Mezey 1987. 77./ A harmadik volt végül az 1843-as országgyűlésre elkészített törvénytervezetek körüli polémia, ami egyfelől fókuszba gyűtötte a szakmai viták eredményeit, másrésztől azonban többnyire a politikai megközelítés és a konkrét végrehajtási nehézségek jellemezték.

A fogházjavító mozgalom ennek ellenére a magyar liberalizmus, a politikai élet és a büntetésvégrehajtás történetének kiemelkedő jelensége volt. Legnagyobb szerepe abban volt talán, hogy a börtönügyi gondolkodást és propagandát honosította meg hazánkban; felhívta a figyelmet a börtönökben tarthatatlan állapotokra. Segített a polgári kor alapvető büntetési nemének, a szabadságvesztésnek elméleti előkészítésében, a majdani végrehajtás útjának egyengetésében. Kísérletet tett egy börtönügyi terminológia kidolgozására. S végül, mint már megjegyeztük, érzelmi megközelíthetőségén keresztül a politizálás kézenfekvő eszköze és érve lett.

3. Az individualizáció gondolatának felbukkanása.

"A megye fogháza három osztállyal bírt. Egyik, mely alsó tömlöcznek neveztetett, tulajdonképpen föld alatti pince vagy verem volt, hol rendesen hetven nyolcvan rabló, gyilkos és gyújtogató, rothasztó nyirok és fojtó gőz közt összetorlasztva őriztetett. Ide évenként egyszer vagy kétszer, égő fáklyák mellett, fegyveres hajduk kíséretében, halványuló arccal és borzondó kebelrel szállott le a főügyész, széjjelnézendő: van-e még sok közöttük, kiket pörbe idézni s megítéltetni elfelejtett?

A másik két osztály az élők levegőjében, fölszinten épült: egy férfiak más asszonyok számára; e kettőben mindenféle rangú és koru megrögzött és kezdő gonoszok vigyázatlan tettekért befogott ifjancok és örültek, minden különbség nélkül együvé zárattak. E két osztályt a legteljesebb joggal úgy lehetett tekinteni: mint legcélirányosabb iskolát, hol a földalatti osztály jövőendő lakosai, vagy lakosainak oktatói állandóul neveltesse-nek..." Kölcseynek a börtönügyi irodalomban ezen jól ismert leírása tökéletes összefoglalását adja a feudális börtönnek. /Kölcsey, 240./ A börtönrajz általános mondanivalóján túl megjelenik már az osztályozás némi nyoma is. Kétségtelen, hogy a súlyos gonosztevőket elválasztották a kisebb vétkeket elkövetőktől; a gyanúsítottak és az elítéltek azonban együvé kerültek. A nők és férfiak elkülönítése is csak az enyhébb bűncselekményekért elzártak között történt meg. Ott sem differenciáltak azonban fiatakorúak és megrögzöttek, első elkövetők és elmebajosok között.

A fenti képet szemlélve, nem tűnik véletlennek, hogy a fogházjavító mozgalom szakmai törekvéseit legfőképpen a börtön-funkciók elválasztása jellemzi. Képviselői valamennyiőjükkel kísérletet tesz az előzetesen őrizetbe vett gyanúsítottak és az elítéltek őrzési körülményeinek elkülönítésére. Bölöni Farkas Sándor Észak-amerikai utazása alkalmából vetette papírra utiélményeit, melyekben hosszabb fejezetet szentelt a börtönök állapotának. Leírta a fegyházakban tapasztalt viszonyokat, a pennsylvániai és auburni rendszereket, szólt a nevelés központba helyezéséről, s a rabok elkülönítéséről. Véleménye szerint a bűnözők megváltoztatásának záloga az elszigetelés és a munka. /Bölöni Farkas 1834. 61-62./ Szemere Bertalan Európában utaztában Bölönihez hasonló, éles kontrasztokat nem tapasztalhatott /ez idő tájt az emrikai börtönállapotok messze előtte jártak az európai országokénál/, de az árnyalatokkal jobban törődött. Lelkesen üdvözölte, hogy Párizsban vannak olyan intézetek /a vádlottak házai/, "melyekben a még el nem ítéltet tartatnak, s újabb törvények által nem tömlöczöknek, mert ez becstelenítő név, hanem csak "házaknak" neveztetnek." A Maison de dépot, a

Maison d'arret és a Maison de Justice az ún. "fenyítéki" fogházaknak az egyik csoportja. Másikba az elmarasztaltak börtönei tartoztak, a Roquette utcai gyermekintézmény, a Saint Lazarre a nők, és a Sainte Pélagie a férfiak számára. Nagy figyelemmel írta le az általa "polgári" fogházaknak nevezett intézményeket, az "adósok börtönét", az "apai fenyítéket szenvedők házát" és az "őrültek házát". A kor hazai szellemére jellemző, hogy Szemere is kételkedés nélkül vette tudomásul: az elmebajosok intézménye is a fogházakhoz soroltatott. /Szemere 1840. 259-260./

Az ennyire árnyalt elkülönítés Magyarországon ugyan még álomnak tűnt, de a tudományos művek szerzőit senki sem akadályozhatta meg, hogy a jövőről szólva álmodozzanak. A büntetőjogtudomány egyik újdonságának számított a büntetési elméletek beszivárgása. /Horváth 1981. 178./ A fogházjavító mozgalom a javításnak két értelmét használta: javítani a tömlöcök állapotán és javítani a bűnözőn. A nevelés a szabadságvesztés természetes kellékeként jelent meg a szakmunkákban. Balla Károly az elkülönítést a nevelés egyik tényezőjeként tekinti. "Szükség a 'roszat a'rosz társaságtól elválasztani, vagy is minden rabot külön zárni, hogy egymást ne taníthassák, 's hogy a' rosz ne rosszabbuljon, de soha nem azért, mintha az elnémítás magában véve javító büntetés vagy inkább eszköz lehetne. Igen is javító annyiban, amennyiben rosszat másoktól nem hall vagy nem mondhat; ellenben nem javító annyiban, hogy jót sem hall, vagy mondhat, holott talán akarna. Ennélfogva jól megjegyzem, hogy az elkülönítés csupán óvó, de soha nem orvosló eszköz - mint ezt az elnémítási rendszert követők akarják vetetni" /Balla 1841. 31./. A kor két általánosan elfogadott börtönrejsimje, a magán és a hallgató /pennsylvaniai vagy auburni/ rendszer keretében az elkülönítés elvileg teljes. A pennsylvaniai elgondolás szerint valamennyi rab teljes büntetését magánzárkában tölti, hol eredeti elképzelések szerint senkivel sem találkozhat. /Ezt később enyhítették a megbetegedési statisztikák ugrásszerű megemelkedése hatására, de rabokkal soha semmilyen körülmények között nem találkozhatott. Az auburni szisztéma ugyan nappalra feloldja az elkülönítést, de szigorú hallgatást

parancsol a foglyoknak. A beszédtilalom betartása fölött kemény eszközökkel őrködnek; a fegyőrök azonnali testi büntetést alkalmazhatnak a szabályszegővel szemben. Elméletileg tehát az elkülönítés itt is teljes, a rabok itt sem érintkezhetnek egymással. Habár itt már a gyanúsítottak és elítéltek szétválasztása komolyabban vetődik fel, hiszen az utóbb ártatlannak bizonyult le tartóztatott a börtönnek ugyanazt a keménységét kell hogy elviselje, mint bűnelkövető társának. Más dimenzióban: a börtönnek bizonyos fokú pejoratív bélyege marad az elzártakon. A szakirodalom tehát mindvégig a gyanúsítottak teljes elkülönítése mellett foglalt állást, tekintet nélkül a magány és hallgató rendszerre.

A két említett rezsím mellett a foglyok további osztályozásának vajmi kevés értelme lenne. Így vélekedtek a szakirodalom reprezentánsai is, köztük Eötvös Józseffel, "...mind addig, míg a 'genfi fogház' rendszerének megvizsgálása, meggyőződésemet meg nem változtatá." /Eötvös 1838. 43./ Az Eötvös által tapasztalt megoldás négy osztályt /vagy ha úgy tetszik két osztályt, s mindkettőnek két-két alosztályát/ tartalmazott. Az egyik fő csoport a gonosztevők, súlyos bűnelkövetők osztálya, a másik az un. correctionalis rabok osztálya. Mindkettő kétfelé oszlott: az un. "rosszabb rabok" és a javulók osztályára. Az osztályba kerülés részben a bírói ítélet függvénye, mely meghatározza, a négy közül melyikben "kezdjen" az elítélt; fegyintézetben belül pedig az intézeti apparátus dolga az átsorolást eszközölni a rab magatartásának tükrében. Az osztályok között ellátási- és kedvezmény-különbségek voltak. Eötvösnek ezzel az állásfoglalásával megjelent a magyar börtönügyi szakirodalomban a rabok differenciálásának gondolata.

Az Eötvös vizsgálta megoldásban a végrehajtási differenciálás lehetőséget ad a bíróságnak is, s a végrehajtó intézetnek is a rabok közötti különbségtételre. A bíróság a büntett mérlegelésénél, tehát nem csak a büntetés nemét és időtartamát, hanem a végrehajtás súlyát is szabályozhatja. A végső szó azonban a nevelő célzatú /vagy: mint a báró mondta a jószág tetetését elérni kívánó/ végrehajtási folyamaté.

A klasszikus iskola hanyatlását követő tudományos és té-

telesjogi megújulás a dogmatikus iskola tanaival a bűnelkövetők közötti differenciálás eszméjét szegezte szembe. Megváltó erejű ideaként tűzték lobogójukra az új irányzatok hívei az "újonnan felfedezett" egyéniesítést. /Gönczöl 1980. 73-76./ Nos, ez az új felfedezés a reformkor irodalmában is jelen van, igaz nem tisztán büntetőjogi, hanem részben börtönügyi szakmunkában. Szemere Bertalant idézzük. A szabadságvesztés értékeléseként mondja, hogy "mintegy individualizálni lehet, mi a tökélynek végpontja, mind a nevelésben, mind a büntetésben." S hogy itt félreérthetetlenül végrehajtási individualizációról szól, azt igazolják további gondolatai. "Kinek lelke elcsüggedt, vigasztalással eleveníti meg; kinél tanács hiányzik, oktatással fegyverzi föl; kiben a rossz akarat hajthatatlan és szembeszálló, a magány' sötét' szellemi hatalmával győzi le; kit letört a bánat és szenvedés, támogatására látogatókat eresztget, szóval e camera obscurában fényt és homályt kint és vigasztalást akint bocsáthatni, a mint mindenik rabnak lelkülete megkívánja." /Szemere 1841. 91-92./

Szemere munkájában a teljes egyéniesítést tartja tehát lehetőnek, a minden rabbal külön módon bánás modelljét. /Ez szorosan kapcsolódik felfogásához: ő a magányrendszer feltétlen híve/. Balla azonban további támpontokat ad a rabok nagyobb csoportjainak tipizálásához. "A' letartóztatási házak egyik osztályában záratnak tanuk, a' rájuk rótt birságot nem fizetők, a' törvényszéket sértők, a kisebb vétségűek, 's általában az egyszerű fogságra ítéltettek, elkülönítve a' férfiak - a' némberektől, másikba a nagyobb vétségűek. A' bánat vagy bűnhődési ház és javítás iskolája a' gonosztévők számára valók; amabban a' 18 évet felülhaladott elítéltek, emebben a' még nem 18 esztendősök zárattatnak". /Balla 1841. 44./ Erről csupán annyit jegyez meg a szerző, hogy "Északamerika könnyen rendelkezhetik bármennyi és akárhányféle intézetekről is; Északamerika könnyen neveltetheti nem csak rabjait, hanem vétségűes ifjait 's gyermekeit javító iskolában - mert van elég pénze". /Uo. 45./ A reális Balla látja az elmélet és a gyakorlati lehetőségek ütközéspontját: Magyarország, a polgárosodás partján, a feudalizmus agonizáló

ölelésében tarthatja szépnek és kívánatosnak a modern koncepciókat - azok megvalósítása bizony távolinak tűnik.

Dehát ezek a munkák nem is azért voltak figyelemreméltóak, mert azok alapján fölépítették volna az ideális büntetésvégrehajtási intézetet /bár egyszer másszor az is előfordult/, hanem mert a tömlöcgyakorlatban, a feudális büntetőjogban teljesen ismeretlen fogalmakat, intézményeket és - főként - felfogást csempészték be a köztudatba.

4. Kísérletek a tételes jogban: Az 1843.évi javaslat

Bencsik Mihály, a nagyszombati egyetem professzora, a város országgyűlési követe az 1712-15-i diétára elkészítette a magyar büntető törvénykönyv első, Kovács Kálmán értékelése szerint "még kezdetleges, hézagos, a jogág alapvető elveit és tételeit sem rögzítő tervezetét. /Kovács 1978. 271./ S bár indítványát nem méltányolta a törvényhozás, ő maga tagja lett annak a deputációnak, amelyre a karok és rendek "a törvények s törvényszékek javításának gondját ruházzák", s melynek tagjai "kötelesek lesznek az országgyűlés bevégeztével a törvények és törvényszékek átvizsgálását s kijavítását magokra vállalni, s azt ha elvégezték, a legközelebbi országgyűlésen előterjeszteni". /1715: 24.tc./ Így tevékenyen részt vehetett több főrend s a királyi tábla bíráinak társaságában a következő operátum elkészítésében. A nagy terv azonban nem érett egésszé a soron következő diétára sem, s csupán III.Károly utolsó összehívott országgyűlésén tárgyalhatták meg a rendek az elaborátumot. Ennek kétségtelenül ösztönzője volt az uralkodónak a törvényhatóságokhoz intézett, aktív részvételt szorgalmazó felhívása 1726-ban. /Angyal 1909. 32./ Az 1728-29-i diétán sem lett törvény a plánumból, így továbbra sem került le a napirendről a büntetőjog egységes szabályozásának igénye. A rendeleti kormányzás elodázta a törvényhozás szintjén a döntést, ezt helyettesíthetni vélte a jozefinista büntető kódex-szel, ami 1787-ben lépett hatályba Magyarországra nézve.

A felvilágosodás biztosította minden erényével egyetemben

azonban - hasonlatosan II.József egyéb rendeleteihez - a Codex is eltűnt a király halála után a magyar jogból. Az 1790-91-i országgyűlés tehát újfent bizottságot küldött ki az új tervezet megszerkesztésére. /1790:67. tc./ A deputatio majd négy éven át ülésezett: 1791. augusztus 13-tól 1795. február 28-ig. A nem kizárólag büntetőjoggal foglalkozó Deputatio Juridica munkájának eredménye: Kódex a büntettekéről és azok büntetéséről. A Hajdu Lajos által a kodifikáció és az inkorporáció fogalmának tartalmi elemzése alapján első magyar büntető törvénykönyvnek tekintett tervezet kétségtelenül "nagy jelentőségű dokumentuma a magyar büntetőjog-alkotásnak. Ez az első olyan magyar jogszabálytervezet, mely átfogja a jus criminale egész területét, tartalmazza az összes fontos anyagi és eljárásjogi büntető-jogintézmény szabályozását" /Hajdu 1971. 382./ A büntető kódex megítélésében polemizál Bónissal és Réti Illés Elemérrel. /Bónis 1934, Réti Illés 1916./ Mint tudjuk, részben af Franciaországi események hatására a törvénné válás ezúttal is elmaradt. A Karok és Rendek 1827-ben állítottak csak újabb bizottságot az 1795-re kidolgozott tervezet átdolgozására. /1827:8.tc./ A munka 1830-ra készült el. Az 1803-as osztrák büntető kódex és a tradicionális nemesi szemlélet jegyében született mű is elkerülte a törvénné válás útját. /Szalay 1840. 157./ Szinte már természetesnek hat, hogy ismét törvénycikk szólt egy kodifikációs deputatio felállításáról. "A büntető törvénykönyvvel válhatatlan kapcsolatban levő büntető s javító rendszer behozása iránt kimerítő véleményadás végett országos választmány neveztetik" - szólt a végzés 1840-ben. /1840:5.tc./ Ami a korábbiakhoz képest fölöttébb lényeges: immáron csak a büntető kodifikáció a bizottság munkálatainak célja, s nem csupán egyetlen feladat a számos rendezésre váró kérdés közül. Logikusan vezetett el idáig az út, hiszen mint a Corpus Juris Hungarici Milleniumi kiadásának szerkesztői is megjegyezték: az 1791-es deputációs munkálatok átdolgozásával született, az 1827-es bizottság által javaslatba hozott tárgyak nagy része a reformországgyűlések valamelyikén artikuláris megfogalmazódást nyert. Nem található azonban közöttük a büntető törvénykönyv, melynek megalkotását azonban egyre inkább

sürgették a polgárosuló viszonyok, a beáramló modern /nyugat-európai/ eszmék, s követelték radikális politikusok, zászlójjára tűzte az ellenzék. A választmány 1841. december 1-én tartotta első ülését, konkrét javaslatait három albizottmányban dolgozta ki, munkája eredményét pedig az 1843. július 5-i elegyes ülésben mutatta be. Mint ismeretes, a plán a főrendek és az alsótábla nézeteltérésein bukott meg, történetesen a halálbüntetés eltörlésének kérdésén. /Fayer 1900. 60./ Persze a valódi ok nem ez volt: a 43-as tervezet esetében ugyanazt szögezhetjük le, mint Hajdu Lajos tette az 1795-össel kapcsolatban: A plán "túl jó" volt, tulságosan radikális, tulságosan modern a magyar társadalom, a hivatalos állampolitika számára. /Fayer 1896-1902, Varga 1980, Mezey 1988, Mezey 1989./ Tisztában kell lennünk persze azzal, hogy a börtönügyi javaslat végül is eégszen a szentesítésig eljutott, s éppen a büntető anyagi jogi javaslat bukása idézte elő rá is a kedvezőtlen döntést. Persze logikus volt az uralkodó elutasító magatartása: értelmetlennek látszott a büntetési rendszer modernizálása akkor, amikor a büntetőjog maga teljesen feudális maradt. Az indoklásban arra hivatkozott az udvar, hogy önmagában a börtönök létesítése adminisztratív feladat, nem igényel törvényhozási döntést. /Fayer 1896-1902, IV.CXIV./ Az áprilisi törvények határolta időben, tehát a magyar polgári átalakulást szentesítő artikulusig újabb tervezet már nem került a Karok és Rendek elé, az 1843-as plánnummal zárult a feudalizmus utolsó évszázadának kodifikáció /kompiláció/ sorozata.

A "büntető s javító rendszer" kidolgozására a bizottmányt az országgyűlés egy, a korábbiaknál s az általános kodifikációs tevékenységnél szűkebb megbízással küldte ki. A "szükséges fogházaknak hol, mennyi számban s mi módon felállítása" felől kellett plánnumot előterjesztenie, továbbá véleményeznie a 27-es javaslatot, vagyis "az 1827-ik évi országgyűlésről kiküldött országos választmány által javaslatképpen bemutatott büntető törvénykönyvnek tökéletesítésére mik kívántatnak"? /Már tudniillik a javítórendszer behozatalával összhangban. Mint tudjuk, a bizottmány nem csupán kiegészítéseket tett, hanem lényegében

a 27-es előterjesztés teljes mellőzése mellett döntött. A munkálatok eredménye: egy gyökeresen más, új, a nyugat-európai legmodernebb törekvéseknek is megfelelő /s így a feudális jogrenddel egyáltalán nem találkozó kódex-triász/.

A 43-as javaslatok három törvénytervezete közül eddig méltánytalanul kevésbé méltatták a börtönügyi plánomot. Annak ellenére, hogy ez az elaborátum kapta meg a teljes országgyűlési támogatást; annak ellenére, hogy mind a követek, mind pedig a főrendek a büntető törvénykönyv alapján deklarálták a börtönügyi javaslatot; annak ellenére, hogy tudományosan a leginkább előkészített munkálat volt /vö. a megelőző évtizedek börtönügyi vitáit! Mezey 1987./; s annak ellenére, hogy - nézetünk szerint - a leginkább e tervezetnek sikerült megszabadulnia a feudális elemektől. Lehet, e megítélésben szerepe volt /és van/ annak is, hogy a börtönügyi albizottságban a reformkori nagy érvelők egyike sem dolgozott. Deák, Eötvös és elvbarátaik figyelmüket mindenekelőtt az anyagi jogra és a büntető processzus szabályainak kimunkálására fordították.

Igaz, a konzervatív és reformer politikusok az 1843-as országgyűlés kezdetén, a büntető hatalom gyakorlását illetően kevés kérdésben álltak közel egymáshoz, mint a fogházjavítás szükségességében. A konzervatív szárny vezéralakja, a kodifikációs bizottmányban annak vezetője, Desewffy Aurél is a reform mellett foglalt állást. Hasonlóan több főrendhez, igazodva az arisztokra életpályához, ő is tett utazást külhonban, több nyugat-európai fegyintézetben megfordult, érzékelte ő is a magyar viszonyok ellentmondásosságát.

A vita végül is nem valódi /büntetésvégrehajtási/ szakmai kérdések körül zajlott, hanem a politikai státust érintő részletszabályozás mikéntjén. A legnagyobb viharok például - s természetesen - a tehervállalások körül voltak. Ellentmondásosság a liberális sorokban: a felügyelet és fegyintézeti legfelsőbb irányítás joga feletti ellenőrzés megszerzése érdekében a politikai cél a minél nagyobb terhek vállalása volt; konkrét esetekben pedig híven a hagyományos nemesi szemlélethez: kibuvás a teherviselés alól. A polémia a rendi befolyás vitatása körül

duzzadt fel, s a Helytartótanács kötelezettségei és jogai fölött erősödött heves küzdelemmé. E kérdésben végül is kompromisszum született.

Alábbiakban értelemszerűen nem kívánunk sem a viták elemzésébe, sem az elkészült kódex-javaslat ismertetésébe bocsátkozni, hiszen témánk az elítéltek differenciálása és az egyéni bánásmód körüli szabályozás és szándékok értékelése.

A büntetések nemeiről és a végrehajtás legáltalánosabb principiumairól rendelkező anyagi törvényjavaslat második fejezete szerint a közhivatalvesztés, a bírói dorgálás és a pénzbüntetés mellett csupán a szabadságvesztés-büntetés áll a büntető bírók fegyvertárában. Mivel a dorgálás a legenyhébb büncselekményeket honorálja, a közhivatal elvesztése döntően mellékbüntetés, a pénzbüntetés pedig csak bizonyos típusú büncselekmények szankcionálására alkalmas; már a megfogalmazás is magában rejti a következtetést: a differenciálást a szabadságvesztés-büntetésen belül képzelel el a javaslattevő deputatio. Az elaborátum szerzői két szabadságvesztési fokozatot különböztettek meg: fogságot és rabságot, ez utóbbiban kiemelve az életfogytiglani rabságot. A bírói individualizációnak tág teret engedtek a törvényi minimumok mellőzésével, a bírókat orientáló enyhítő és súlyosító körülmények tételes felsorolásával. A valódi egyénniesítés azonban itt is mint bárhol máshol a végrehajtási periódusra súlyozódott. Lássuk miként.

A büntető törvénykönyv tervezete a rabságot egyneműsítette, amikor is kimondta, hogy "mindazon rabok, kikre az ítélőszék rabsági büntetést szabott, legyen bár rabság életfogytig vagy csak határozott ideig tartó, élelemre, ruhára, elzárásra és teljesített munkára nézve szoroson azon fegyelmi rendszer alá fognak tartozni, melly a kerületi s törvényhatósági börtönökre nézve a börtönrendszerben megállapítottatott". Hasonló hatású intézkedés, hogy a rabságra ítélt csak a végrehajtásra kijelölt kerületi vagy törvényhatósági börtönben töltheti ki büntetését, őt sem egyéb hazai intézetbe, sem pedig külhoni fegyintézetbe szállítani nem lehet. Ez a fordulat kettős értelemben is garanciális jellegű. Az elképzelések szerint

egyfelől biztosítja majd valamennyi elítélt számára a teljesen egységes bánásmódot az ország területén. Másfelől kizárja a törvény büntetési céljaként felfogott javítás kárára történő elzárást egy feudális tömlöcbe vagy egy teljesen más rezsimű végrehajtási rendszerbe. A megjelölt szabadságvesztés-büntetési nemek tartamára nézve csak a fogság felső határát vonták meg általános jelleggel: ez egy esztendő volt. A rabság esetében garanciális maximum nem lett volna. Az életfogytiglan tartó börtönbüntetést akár elérő büntetések is lehetségesek voltak: magát az életfogytig tartó rabságot elvben 24 esztendőnek tekintették. Mivel a megfogalmazás több esetben operált enyhítést igénylő privilegizált alakzatoknál a kiszabható legmagasabb büntetés harmadában, felében, kétharmadában meghatározott büntetési tételei, korúrták a noitig tartó rabság ezen tartamait is /8-12-16 évben/.

Az egyes büntetési nemeket meghatározott kulccsal /3 napi fogság = 1 nap rabsággal, 5 forint azonos 1 napi fogsággal/, bizonyos esetekben át lehetett változtatni súlyosabbra.

A rabság két fokozata között tett különbség még elméletileg sem indokolt. Nemcsak a büntető törvénykönyvben, hanem a börtönügyi törvény tervezetében is többször hangsúlyozták a szövegezők, hogy a végrehajtásban semmi különbség nincsen. Az egyetlen distancia a végrehajtó intézet. Míg a fél év alatti tartamra ítéltet törvényhatósági börtönbe, addig a fél évet meghaladó rabságot kiállani kötelezettek a felállítandó kerületi börtönökbe rendelte küldeni a tervezet. Tekintettel arra, hogy az elaborátum minimumokat nem ismert, bármely fél esztendőnél magasabb büntetéssel fenyegetett cselekményért is kiszabható volt néhány napi rabság is. Így a bűncselekmény jellegére tekintet nélkül kerülhetett az elkövető akár kerületi, akár törvényhatósági börtönbe is.

Ennek oka az intézetek végrehajtási rezsimjében nem kereshető, hiszen az kötelezőleg egyforma lett volna. Ráadásul az országos börtönöket megelőzően több törvényhatóságban épültek nagy befogadóképességű, a legmodernebb elvek szerint emelt büntetésvégrehajtási intézetek /lásd pl. Komárom magányrend-

szerű börtönét, melyre a viták során számtalanszor hivatkoztak/. Távlátban pedig valamennyi törvényhatóságot ilyen végrehajtási intézet építésére kötelezték volna.

A Helytartótanács által rendelkezésre bocsátott táblázatos kimutatásokból az derült ki, hogy a vármegyékben rabként nyilvántartottak zöme kisebb bűnöző, verekedők, tolvajok, garázdák, más vétségűek. Ezek büntetése értelemszerűen alacsonyabb lett volna, tehát a többség éppen a törvényhatósági börtönöket terhelte volna. Nem hihetjük hát, hogy a különbségtétel a vármegyék ügyeskedésével lett volna összhangban, a nagyobb terhek alól magukat elvonandó. /Fayer 1896-1902. II.98./

A megfontolásokra a bizottmányi vita idevágó részlete némi fényt vet. A polémiában két álláspont érvényesült. Az érvelők egyik csoportja a súlyosabb bűncselekményeket elkövetőket küldte volna a kerületi börtönbe. A másik, a győztes kör pedig az időtartamot tekintetbe véve, a súlyosabban megítélteket. Az érvelők úgy vélték, a törvényhatósági börtön kevésbé infamálőbb a kerületi börtönnél; lévén ott zömében "culposusok maradnak". Tehát félretéve az anyagi javaslat korlátlan enyhítési passzusát, a börtönügyi tervezet szövegezői arra számítottak, hogy a bíróságok tartják majd magukat ahhoz a felosztáshoz, miszerint a súlyosabb bűnelkövetőket fél évnél magasabb büntetésre ítélik, s így a kerületi börtönökbe kerülnek. Talán jobban bíztak a kerületi börtönök biztonságában, szigorában? A központilag ellenőrzött börtönszemélyzetben? Vagy megszabadulni igyekeztek a súlyos gonosztevőktől? Netán azt vették figyelembe, hogy a törvényhatóságoknál képtelenség külön épületet állítani meg nem ítélt letartóztatottaknak, foglyoknak és raboknak? S ha ez így van, akkor az elszigetelés sem lehet olyan tökéletes? Mindenesetre ez a passzus, és az idevágó viták is arról tanuskodnak, hogy a súlyosabb és az enyhébb gonosztevők között már itt, a börtön típusának megválasztásakor különböztetni igyekeztek.

Ezt a nézetet erősíti a "javító iskolák" körüli vita is. Bár eredetileg Bezerédy a javító iskolát a kerületi börtönhöz, mint a modern értelemben vett fogházjavítás leginkább realizá-

lódó intézetéhez kapcsolta volna, a többség úgy határozott, hogy azokat a törvényhatósági börtönöknél állítsák fel, tekintettel az azokba bezárandó kisebb vétségűekre, tehát akiknél nagyobb az esély a nevelésre.

Röviden tehát: az elaborátum számolt a fogságban tartott gyanúsítottakkal, kisebb vétségért elítélt foglyokkal és rabokkal, melyek elkülönítését szigorúan elrendelte. A rabok kategóriáján belül is kifejezték a különbséget a kisebb és a súlyosabb bűncselekményt elkövetők között a kerületi börtön és a törvényhatósági börtön kettősségében.

A végrehajtási rendszer kérdését illetően a bizottmány hosszú vita után hozott döntést. A vita azonban kevésbé volt elméleti, mint inkább gyakorlati. Egyben tudniillik a választmány /majd az országgyűlés/ valamennyi felszólalója egyetértett, hogy a szabadságvesztés fennálló gyakorlatán valamit feltétlenül változtatni kell. Ezt a módosítást három irányba lépve lehetett megtenni. Ekkor a börtönügyi praktikum az elvben elvetett és megbélyegzett feudális tömlöcön kívül kínálta a pennsylvaniai /vagy magány-/ és az auburni /vagy hallgató/ rendszert, továbbá a tömlöcgyakorlat egy kissé feljavított megoldását az un. "dolgozó rendszert", melyről azonban úgy vélekedtek, hogy "nem rendszer, hanem csak az eddigi rendszertelenség némi módosítása". A genfi megoldás ekkor még a kísérlet szintjén állott. S bár például Eötvös előtt nem volt ismeretlen, a vitákban nem merült fel lehetőségként.

A magány- és hallgató rendszer közötti választásban némi nézeteltérés alakult ki, ez azonban, mint említettük, praktikus oldalról közelített. A hallgató rendszert egyedül Eötvös indokolta elméleti oldalról, az összes többi pártolója olcsósága miatt szólt mellette. A vitát azonban nagy többség voksa alapján a magányrendszer irányába kanyarodva zárták le.

A magányrendszer melletti döntés nemcsak szakmai, hanem garanciális jellegű döntés volt. Egyrészt az ország bármely bűntetésvégrehajtási intézetébe zárt vádlott vagy elítélt azonos körülmények közé került volna a terv megvalósulása esetén. Nem fordulhatott volna tehát elő, hogy az egyik intézetbe került

jobb vagy rosszabb körülmények között töltötte volna büntetését, mint a másik. Másrészt a magányrendszer következetes bevezetése megakadályozhatta volna a zárkák túlzásúfolását, s ezzel számos további célt, úgy mint jobbítást, megfelelő egészségügyi feltételeket, s személyreszabott nevelési elképzeléseket szolgált volna.

A börtönügyi törvény szerkesztői sem vonhatták ki magukat a polgári forradalmak és reformmozgalmak korának klasszikus követelése alól, nevezetesen az abszolút államhatalommal szembeni garanciák beépítésének követelménye elől nem tudott kitérni. Ez a végrehajtási szabályok megfogalmazásánál szükségképpen egyfajta egyenlőségi szemlélet irányába vezette a szövegezőket. Egyenlőség a végrehajtásban: garancia az államhatalom visszaéléseivel szemben. Egyenlőség a végrehajtásban: garancia az alattvalók azonos elbírálására, a nemes - nem nemes különbségtétel felszámolására. Ez számos rendelkezésben megnyilvánult. A fölöttébb precíz fogalmazású, sokak által éppen részletekbe menően alapos fogalmazása miatt támadott elaborátum minden szavával ezt az egyenlőséget védelmezte. Egyenlőség az ellátásban, öltözékben, munkában, kedvezményekben.

Maga az egyéni elzárás koncepciója fölöslegessé tette a bűnelkövetők típusai szerinti differenciálást, hiszen a teljes elkülönítés a magánzárkarendszer bevezetésével biztosított volt. Még a férfiak és nők elkülönítéséről sem kellett gondoskodni, hiszen magáncellában lévén, csupán sétáltatásukat kellett úgy szervezni, hogy ne találkozhassanak. Az utasítás úgy fogalmazott, hogy a női rabok felügyelésére valamennyi börtönben női felügyelőt kell alkalmazni.

Másik oldalról az egyéni elzárás tág teret engedett a liberális börtönjavítás eszméjének, a jobbulásba vetett hit érvényesülésének.

A tervezet világossá teszi, hogy az egyenlő elzárás mellett nem kell /és szabad/ egyenlőként bánni az elzártakkal. A gyanúsítottak esetében semmiféle büntető jellegű intézkedés fogantatásának nincs helye; esetükben csak az elzárás, mint szabadságtól megfosztás érvényesülhet. A fogoly a rabtól jelentő-

sen különbözik abban, hogy saját ruháját viselheti, hódolhat kedvteléseinek, élelmezheti magát, saját orvost hívathat, saját lelkészét kéretheti, a börtönbe ujságot, tudományos folyóiratokat járathat, könyvet rendelhet, feltéve, ha azt a bírósági ítélet nem korlátozta. A törvényszék mindezen kedvezményt elvonhatja, s a rabság irányába súlyosíthatja a végrehajtási feltételeket a bírói individualizáció keretében. Vagyis a választott, önkéntes munka helyébe a munkakényszer lép, egyenruhát kell viselni, közkosztot fogyasztani, a központilag meghatározott napirendet betartani.

A rab esetében nincsenek megengedő szabályok. A "kényszer" itt általános. A differenciálás ebben az esetben a kerületi börtön személyzetének aktivitásán keresztül érvényesülhet, vagyis itt jelenik meg a maga teljességében a javítás érdekében tett egyéniesítés. Milyen eszközök álltak ebben az intézeti személyzet rendelkezésére?

Mindenekelőtt a rabbal való érintkezések gyakorisága és minősége. A szakmában a magányrendszer elleni legfőbb kifogás azon alapelvvel volt kapcsolatos, mely lényegét jelenti a pennsylvaniai rezsimnek. Tudniillik, hogy a magányra kárhoztatott bűnös önelemzésen és elmélkedésen át eljut a javulásig, a bűnbánatig. Ez pedig - mint ellenzői kimutatták - nem egy esetben elmebetegséghez vezetett. Nos, a 43-as javaslat megfogalmazói a magányrendszer egy jelentősen enyhített modelljét fogalmazták meg. Igaz, hogy a büntetés kezdetén a rab háromnapos teljes elszigeteltségbe került volna, ezután azonban lehetővé vált volna számára a munka, az olvasás, a fegyintézet tagjaival való találkozás. Naponta több alkalommal érintkezett volna óreivel /zárkaellenőrzés és élelmiszerosztás alkalmával/, a börtönigazgató instructiójában szerepelt a "lehetőségig leggyakrabban" személyesen meglátogatni a rabot, vele beszélgetni. A lelkész kötelessége volt hetente legalább egyszer-egyszer hosszabban elbeszélgetni vele, az orvosnak hetente legalább egyszer személyesen megvizsgálni. A "legalább egyszer" kitételek azt sugalmazzák, hogy a börtönigazgatásra bízták volna annak megítélését, hogy a rab "kezeléséhez", javításához mennyi időre van

szükség.

A nevelés a választmány munkálataiban és a diéta tárgyalásai során egyaránt fontos szempont volt. Természetesen ez idő tájt a nevelés gondolata leginkább a lelki gyakorlatok biztosításában fogalmazódott meg. Ezeken résztvenni kötelező volt. Az állam kötelezettségei között ismerte el a lelki gondozó biztosítását, lehetőleg felekezetenkénti megoszlásban. De azt sem tartotta kizártnak a tervezet, hogy bárki saját lelkipásztort hívasson magához. A rabok számára "szabályos oktatásokat" javasolt szervezni, de ezen a részvétel önkéntes lett volna.

A javítás gondolatának ekkortájt középpontjában állott a munka. Ez a feudalizmusban szokatlan végrehajtási elem körültekintő szabályozást igényelt. A rabok alkalmi munkára történő "kölcsonadása" a tömlöcből korábban sem volt ismeretlen, de az intézetben belül, javító céllal, általánosan végeztetett munka nem volt ehhez hasonlítható. A polgári értelemben vett rabmunka azonban bonyodalmakat idézett föl, tudniillik az intézetnek kellett gondoskodni a kötelezőleg végeztetett munka feltételeiről. A zömében paraszti származású rabokat tehát tanítani is kellett valami zárt térben végezhető iparosmunkára. Ha a rab "semmi kézi munkához nem ért" - rendeli a szabályzat - meg kell tanítani rá. A rabok munkájáról napló vezettek volna, amelyben világos rubrikák tanuskodtak volna munkavégzéséről, a megtermelt értékről, munkabérééről, amellyel egyben szabadulása utáni életét is alapozta volna.

A látogatások megválasztása, a személyes tulajdonságok és körülmények figyelembevehetősége, a lelki oktatás biztosítása, a munkavégzés megszervezése mind az egyéniesítés eszköze lehetett volna. Ennek természetesen legkevesebb két feltétele volt azonban. Az egész országban következetesen át kellett volna vinni a magányrendszer bevezetését, továbbá a megvalósult pennsylvaniai rendszer keretén belül egy szakmáját értő és az egyéniesítés eszközével élni kívánó személyzetre lett volna szükség.

A börtönügyi törvényjavaslat, s az egész elgondolás azonban már a tárgyalások során megbukott. Mégpedig akkor, amikor

fény derült az egész /esetleges/ vállalkozás pénzügyi vonatkozásaira. A felállítandó 10 kerületi börtön, s közel száz törvényhatósági büntetésvégrehajtási intézet költségei oly tetemesek lettek volna, hogy a főrendek a tárgyalások első fordulójában az egész terv helyett egyetlen un. "próbabörtön" felállítását látták csupán lehetségesnek. Az üzenetváltások során a rendek ezt négyre tornázták fel, de ez már nem változtatott a tényen. A tervezet megbukott.

Átmeneti megoldásként un. "vegyes rendszerben" gondolkodtak a rendek. Vagyis előbb a négy próbabörtön épült volna meg, ezt követően a többi hat folyamatosan, majd ahogyan anyagi tehetségük engedi, a törvényhatóságok felállították volna saját börtöneiket. De addig meg kellett barátkozni a gondolattal, hogy egymás mellett él a hajdani tömlörendszer és a modern polgári börtön. A tömlöcök javításának három útját látták szükségesnek.

Ahol az őrzési körülmények olyan rosszak, hogy veszélyeztetik az egészséget, a biztonságot, ott átmeneti építkezésekkel kell javítani a fennálló helyzeten. A rabok henyélését munkáltatással kell felváltani, még ha az külső munka is. Végül újfent fölbukkant a rabok elkülönítésének igénye, hogy ha az egyéni elzárás nem is megoldható, legalább a letartóztatottak és elítéltek legtipikusabb csoportjait külön kell elzárva tartani. Így a tervezetbe új passzus került. Miután nyilvánvalóvá vált a magányrendszer felállíthatatlansága, elkülönítést láttak szükségesnek férfiak és nők között. A fiatalkorúakat mindenképpen külön kell tartani a felnőttektől. A fiatalkort 16 esztendőben határozták meg. Differenciálni akartak a csupán kihágást elkövetők, a politikai okból elítéltek és a köztörvényes gonosztevők között. A javaslat továbbá külön záratni rendelte az első elkövetőket a visszaesőktől! Sőt. A 4. üzenetben még újabb szempontot is fölvetettek a rendek: újabb négy osztályt javasoltak kialakítani vidékek és bűnök összefüggését alapul véve. Ez nem vezetett eredményre.

Mindenesetre ez ekkor már csak játék volt a szavakkal. A börtönügyi plánum törvénné válásának két feltétele volt. A

fontosabbik: az anyagi jogi javaslat szentesítése, hiszen egy ízig vérig modern, burzsoa börtönszervezet nem működhet egy feudális büntetőjog és büntető principiumok szolgálatában. A másik: a következetes bevezetés, mert alapjai és megvalósítása olyannyira eltért a korábbi feudális megoldásoktól, hogy azok vegyes érvényesülése beláthatatlan következményekkel járhatott volna. /Mint azt tapasztalhatjuk is majd a kiegyezést követő évtizedekben/.

5. Kísérletek a gyakorlatban: a megyei próbálkozások

A 43-as javaslat modernizálási törekvései elbuktak. A kormányzat egyetlen központi kísérlete, a szempci és tallósi fegyház nyomán működő szegedi börtön - nevében "Domus Correctoria" - elsorvadt. Az egyetlen remény a törvényhatóságokban maradt. Épült is néhány modernintézet, melynek csodájára jártak, tapasztalatszerzés okán, sorra látogatták őket a többi vármegyéből. Igazi, következetesen megvalósított azonban alig. Leghíresebb a komáromi "dolgozó ház", hol a rabok "egyenkint és külön szobáskákba osztva" zárattak el. /Pesti Hírlap 1841.7.sz./. A többségre azonban az jellemző, hogy a fennálló tömlöcöt modernizálja, s próbálja összhangba hozni a kor elveivel, az országgyűlésben hallottakkal, a börtönügyi szakirodalom által követeltekkel. Leginkább a munkát szorgalmazzák, úgy gondolván, hogy annak anyagi haszna javítani fog a tömlöcre költött kiadások mérlegén. Ilyen törekvésekről érkeztek a hírek Somogyból Szatmárból, Temes vármegyéből /Pesti Hírlap 1842. 143, 183.sz. 1841.26.sz./. Erről tudósítanak Vasból /Századunk 1838. 50.sz./, ezt követi Veszprém is. /Pesti Hírlap 1842. 198.sz./

Ezek a becsületre méltó kísérletek azonban nem voltak képesek felszámolni a feudális hagyatékot. Arra pedig, hogy az elítéltek elkülönítését, differenciált kezelését és nevelését lehetővé tegyék, szó sem lehetett.

A börtönügy magyarországi megreformálásának nagy feladata tehát újabb huszonöt évre elhalasztódott; majd a kiegyezést követően a börtönügyi szakemberek újabb generációja birkózott

a neoabszolutizmus által tovább konzervált feudális tömlöcvishozonyok szövevényével.

III.

1. Az ötvenes évek börtönügye. Mint ismeretes, az 1849-ben bevezetett kormányzati szisztémában az osztrák politika tagadta Magyarország állami önállóságát, így a magyar jog hatályosulását is megakadályozta. Bár formailag 1852-ig nem deklarálták az osztrák büntető törvénykönyv magyarországi életbeléptetését, nem kétséges, hogy jobb híján alkalmazták passzusait a bíróságokon. Azon "vezérfonalul" közreadott kommentárok és gyakorlati összefoglalók, melyeket szerzőik a "Bírák- és ügyvédeknek" szánták, lényegében az osztrák büntető törvényt ismertették, némi kiegészítéssel a "honi szokások" vonatkozásában. Az osztrák büntető jogszabályok számos pozitív rendelkezést is tartalmaztak, melyeket helytelen lenne az önkényuralommal szembeni ellenérzésünk miatt mereven elutasítanunk. Az 1803-ban közzétett Strafgesetz bár tagadhatatlanul támadható: kora európai reformtörekvéseihez képest elmaradott és retrográd, szellemében és szándékaiban mégis felfedezhető a modern büntetőjognak a feudális jelleg elleni küzdelmének több jegye. /Igy például a hozzátartozók büntetésének, sőt rájuk nézve a káros következmények lehető elkerülése, mellyel összefüggésben megszüntette a jószágelkobzást. Emellett a törvény a börtönt általános büntetési nemmé emelte, vele párhuzamosan a halálbüntetés végrehajtási nemeit korlátozta. A "kínzó módon" történő executio eltiltása határozott lépést jelent a humanizált polgári büntetőjog irányába./

A büntető törvény szerint a börtönnek három foka volt: az egyszerű fogság, az un. kemény fogság és a "legnehezebb fogság" /Arrest/. Az egyszerű fogság nem más, mint a fogvatartás pusztán tényében megnyilvánuló szabadságvesztés-büntetés. E fogságnemnél a törvény nem ismeri a béklyót, lehetővé teszi a fogoly számára önmaga ellátását és rábízta a foglalkoztatás kérdésében is

a döntést. A fogoly maga határozhatja meg, mivel kíván a büntetés időtartama alatt foglalkozni. /StG 1803 §.11./. Ez az intézkedés bizony nagy ellenállásba ütközött a félig meddig feudális büntetésvégrehajtásban, amit igazol egy öt évvel később keletkezett kormányrendelet, amely szigorúan tilalmazta a rabok munkájának uradalmi magánszolgálatra történő felhasználását. /Regierungsordnung von 6 Dezember 1808, Blumentritt 1841.25./ A fogság keményebb fokozatában az 1803. évi elképzelés szerint az elítélt csak könnyű lábvasat viselt. Naponta egy ízben jutott csupán meleg ételhez, a szeszes italt fogyasztását kizárták. Munkát kötelező volt a fogoly végezni, látogatókat csak a fogházi hivatalos személyzet jelenlétében fogadhatott. /StG 1803.§.12./ A 13.§ legnehezebb fogságban meleg étel már csak másnaponta járt, se külső, se belső "közlekedés" nem engedélyezett, vagyis teljes volt az elkülönítés. Deszkafekhely szolgált pihenésre. /StG 1803 §§ 13-14. Csatsko, 1850. 22./ A harmadfoku börtönre ítéltet szűk cellákban tartották, lábbilincsén kívül un. derékbilincset is viselnie kellett, melynél fogva a munkavégzésen kívül piccséhez leláncolták. 1833. január 15-én egy "legfelsőbb utasítás" a harmadik fokozatot megszüntette. De mivel csupán a bíróságoknak megküldött utasításról volt szó, mely törvényképpen ki nem hirdettetett, a kommentárok értelmezése szerint az az új büntető törvény hatályba lépéséig fennállott. /Hye-Somogy 1957. 294./ Jóllehet, az 1841.évi osztrák törvény-kiadás a harmadik fokozatot már nem tartalmazza. /Blumentritt 1841. 25-26./ Ez a reformkori kiadás az egyszerű és a kemény fogság mellett harmadikként az un. Hausarrest-et említi meg, amit azonban a fogság kategóriáján kívülállónak tekint. /StG 1803 § 13. Blumentritt 1841. 26./

1852 fordulópont az osztrák büntetőjog történetében. Ez évben látott napvilágot a birodalom új büntető törvénye. Az 1852-i Strafgesetz kétségtől humánusabb, egyszerűbb és rendszerszerűbb lett elődjénél. Miként a büntetési rendszerre meghatározta: "a büntettek büntetése: a bűntevőnek halála vagy annak börtönben tartása" /StG 1852 §.12./. E rendelkezéssel a törvény a szabadságvesztés-büntetést visszavonhatatlanul főbüntetéssé emelte. Tudjuk, kísérlet történt a magánelzás rendszerre

rének meghonosítására is, ez azonban végül is nem került be magába az anyagi szabályokat tartalmazó törvénybe. /Pulszky - Tauffer 1867. 260./ A magánelzárás a büntető törvényben csak mint büntetéssúlyosbítás bukkant föl, akkor is egyhónapos maximumot határozva meg végrehajtására. /StG 1852.§.22./

Az 1852.évi rendezés során az 1833-as elgondoláshoz nyúltak vissza, ahol is a szabadságvesztés-büntetés végrehajtásának két fokát különböztették meg. A Strafgesetz szerint a börtön első fokán a rab vas nélkül, szoros őrizet alatt tartandó, a táplálás az intézetben szokásos módon történik. Látogatót a fogoly csak a börtönőr jelenlétében fogadhatott. A második fokozatban lábbilincsben tartották a rabot, s a közvetlen intézeti személyzetten kívül csak rendkívüli esetekben engedélyeztek neki találkozást kívülállókkal. /StG 1852.§§ 14-16./

A szabadságvesztés-büntetés tehát az osztrák büntetőjogban, mely az önkényuralom éveiben hazánkban is hatályosult, már a 19. század legelején polgárjogot nyert, s az 1852.évi büntető törvényben pedig a legjelentősebb büntetési nemmé lépett elő. /Az 1803.évi Strafgesetz a súlyos bűnözőket nyolc büntetési nemmel rendelte sújtani: pénzbüntetéssel, áru-eszköz részleges vagyonekobzással, jogok és jogosultságok veszítésével, árestummal /fogsággal/, testi fenyítéssel, továbbá helységből, tartományból és a birodalomból történő kitoloncolással. Fél évszázaddal később, mint láttuk, a börtön mellett csupán a halálbüntetést ismeri a büntető törvény./

Akárhogyan értékeljük is ezt a változást, egy bizonyos: az új büntető törvény végrehajtásához a börtönök, fog- és fegyházak hálózatára volt szükség.

Azt tudjuk, hogy Magyarországon a pátens életbeléptetésének idején csupán megyei tömlöcök /köztük néhány, a reformkorban épült, s a modern végrehajtási elveket legalább építkezési viszonyaikban visszatükröző börtönnel/ szolgáltak a szabadságvesztés-büntetés végrehajtására. Országos, központi kezelésben álló, egységes elvek szerint működő intézetek nem voltak. De még csak egységesítő törekvések sem. Miként korábban szóltunk róla, a magyar polgári börtönügy kibontakozása az 1843/44-i or-

szágygyűlésen megakadt, úgyszintén a modern polgári végrehajtás céljait szolgáló intézeti hálózat kialakítása, modern börtönök föllállításának ügye.

Ezt látva és tudva, önkéntelen a kérdés: hogyan gondolta a bécsi kormányzat az új büntető törvény hatálybaléptetésekor a börtönügyet rendezni? Tudjuk azt is, hogy az ötvenes években Magyarországon nagyarányú börtön /át/építkezések folytak: különféle célu építményeket próbáltak alkalmassá tenni a büntető bíróságok által szabadságvesztés-büntetésre ítélték fogadására. Vajon ugyanez volt-e a helyzet a birodalom többi részében is? Egyszerre vállalta az amúgy is pénzügyi gondokkal küszködő állam az intézethálózat felállításának terheit? Hogyan lehetett törvényt alkotni a végrehajtás feltételeinek megteremtése nélkül?

A válaszhoz egy rövid pillantást kell vetnünk az osztrák dologházak helyzetére és a börtönügyre.

Az osztrák felvilágosodott abszolutizmus megfontolásai - akár a szegényügy rendezési igényeiből kiindulva /mint a humánus gondoskodás kifejeződése/, akár a merkantilista gazdasági törekvésektől közelítve /mint a birodalom rendelkezésére álló munkáskezek hasznos igénybevételének hangsúlyos szorgalmazása/, akár a fokozódó kriminalitás felszámolásának jogos megközelítéséből táplálkozva is - a dologházügy kialakítása és fejlesztése irányába hatottak. Az Európában akkor már jó másfél évszázada ismert dologházi intézmény /amely eredetileg a szegénygondozás egyik orvosló szereként vonult be a köztudatba/ az osztrák szociális és kriminális igazgatásban már mint "kombinált intézmény" jelent meg. Ennek nézetem szerint két fő tényezője volt. Egyik, hogy Közép-Európában hiányoztak a dologházak fejlődésének alapvető feltételeként a munkáskezeit eladni kívánó / s a másik oldalon azt felvásárolni szándékozó/ társadalmi rétegek. Európának e fertályán a háboruk elűzte nincstelének és hontalanok képezték a hullámzó lakosság javát, melyek befogadására nem voltak vállalkozók, manufakturák; dologházban érlelt ipari szak tudásuk sem talált /volna/ vevőre a szűk belső piacon. Tehát a munkára orientált intézet polgári típusa nem alakulhatott ki. Itt, Közép-Európában a munkáltatás nem mint az éledő kapitaliz-

mus segédeszköze, a protestáns munkaéthosz megtestesülése jelentkezett, hanem mint a fölöslegesen költséges fogvatartott munkaerő foglalkoztatása, eltartási költségeinek fedezésére szolgáló megoldás. Egy olyan megoldás, mely bizonyos pontjain még találkozhat is a felvilágosult hatalom merkantilista elgondolásaival.

A dologház sajátos formájának elterjedéséhez vezető másik ok, úgy vélem, a büntetőjogban /is/ érezhető lemaradás, "megkésetttség" a Nyugathoz képest. A felvilágosodás közép-európai viharos terjedése számtalan új eszmének épített hidat. Olyan eszméknek, melyek e tájon minden gyökeret nélkülöztek, de az abszolútizmus felvilágosodott formája mégis boldogítani kívánta általuk a népet. A sok közül ilyen volt a büntetőjog /a büntetések/ humanizálása, ezen belül a kapitalizmus térnyerésével hódító útjára indult szabadságvesztés-büntetés meghonosítása. A büntetési rendszerben kezdetben a jog nem is tud mit kezdeni e "fentről jövő" humanizmussal. Elég csak felidézünk a halálbüntetést felváltó /annál jóval gyötrelmesebb hajóvontatást (Vö. Maasburg 1890)/ vagy a carcer és a halálbüntetés viszonyát, "váltószámát" tartalmazó országgyűlési végzést, mely a három esztendei fogságot a kivégzéssel tekinti egyenrangúnak! /1791: 43.tc./

A polgári rend szabadságeszméjével alátámasztott szabadságvesztés-büntetés vajmi gyenge táptalajra lelt itt Közép-Európában. Az intézményt magát uralkodói döntés "behozta" - a feltételek azonban hiányoztak. Így került sor a dologházaknak egyfajta torz alkalmazására: eredeti hivatásától eltávolodva, immáron döntően kriminális /és pénzügyi/ megfontolásokat szolgáló büntető intézette alakultak a felvilágosult abszolútizmus büntető politikájában. A birodalom intézeteit is ez a jelleg határozta meg, jóllehet a forma - tehát a dologház - nevében és elbírálásban egyaránt elkülönült. De - s ezt nagyon fontosnak tartom - ezek az intézetek - szemben Magyarországgal - legalább voltak!

AUSZTRIA ELSŐ DOLOGHÁZAI A FELÁLLÍTÁS IDŐRENDJÉBEN

1668	Breslau
1671	Bécs
1702	Olmütz
1725	Innsbruck
1735	Graz
1737	Prága
1753	Salzburg
1753	Troppau
1754	Klagenfurt
1754	Laibach
1762	Altreisch
1769	Karlau
1772	Ackregehm
1775	Linz
1779	Görz

/forrás: Stekl 1978.63./

Tehát Ausztriának csak a 18. században 15 dologháza működött, amit azután kiegészítettek a 19. század első felének alapításai, így Schwacz /1824/, Linz /1833/, Brünn /1841/ és Lemberg /1843/ dologházai felállításai /Stekl 1878. 82-83./

A fenti dologházak ugyan eredetileg nem mind épületek tartományi intézetnek /mint például Bécsé sem/, az abszolútizmus büntetőügyi politikájának eredményeképpen azonban azzá váltak. Példának okáért 1723. november 1-én császári pátens rendelkezett arról, hogy ezentúl a tartományi bíróság elíteltjeit is a bécsi dologházba szállítják Alsó-Ausztriából. Linz dologházát már eleve Felső-Ausztria dologházra ítéltjei számára állították föl. /Hoegel 1916. 3-4./ Az ezt követő gyors intézetalapítási hullám /Innsbruck, Graz, Klagenfurt, Laibach/ egy országos dologházi hálózati koncepció létezéséről tanuskodik. /Csak említésképpen: a birodalomhoz kapcsolódó Magyar Királyságban a bécsi kormányzat egyetlen kísérletet tett - azt is magyar főúr

kezdeményezésére és adományára alapítva - Szempcen. /CSML VII. 103./ A nem túl nagy vehemenciával támogatott próbálkozást az első adandó alkalommal sorsára hagyták, s Bécs politikusainak nem okozott gondot a kudarc.

De a tervszerűen kialakított birodalmi dologházi rendszer mellett léteztek a kifejezetten büntető végrehajtást szolgáló, nem dologházi jellegű intézmények is. Tudniillik a dologházakkal párhuzamosan egy ilyen, tipikusan fegyintézeti jellegű szervezés is folyt a birodalomban. Hiszen III. Ferdinánd az 1656. évi december 30-án kelt, Alsó-Ausztria számára kibocsátott rendtartásában több szabadságvesztés-büntetési nemet is meghatározott, így a magyar végházba ítéletét, a nyilvános munkát és a börtönt, meghatározott időre /később ezeket egészítette még ki a gályarabság, a bányamunka és az erődítményépítés, a vármunka/. /Heißler 1933.7. Hoegel 1916.1./ A Constitutio Criminalis Theresiana 1768-ban a dologház mellett definiálta a börtönbüntetést meghatározott időtartamra és életfogytiglanra szólóan. A börtönbüntetés végrehajtását kastélyban, erősségben, városi tömlöcben vagy nyilvános börtönben rendelte foganatosítani. /Heißler 1933. 10. Hoegel 1916.5./ II. József büntető törvénykönyvének végrehajtására 1787-ben büntetőbírószábi rendtartást bocsátott ki, melyekben már nevesítette a büntetés végrehajtására szolgáló börtönöket. E szerint a börtöntüntetésre ítélteteket Spielberg, Kufstein vagy Schloßberg intézeteibe kell szállítani, vagy a létező dologházak valamelyikébe. /Wahlberg 1888.9./ A büntető célú intézetek - a hagyományokhoz kapcsolódva, de az őrzés biztonságát is tekintve - erődökben, várakban voltak. /Magyarországon II. József Szamosujvárt jelölte meg büntető helyként./ /Megyeri 1905. 480./ Emellett alig akadt olyan erősség, mely ideiglenesen ne őrzött volna rabokat. A leggyakrabban igénybe vett vár Munkács, Komárom és Szeged volt. /Vajna 1906. II.14., 608./ Ausztriában tehát a 19. századra kialakult a dologházaknak átfogó, egész országra kiterjedő hálózata, továbbá a központi fegyintézetek láncja. /Appert 1851. I-II./ A szabadságvesztés-büntetés modern, polgári értelmének meghonosításánál tehát a rajtunk kívül eső birodalmi területeken nem jelentette akadályát

az intézetek hiánya.

Más kérdés persze, hogy ez intézetek mennyiben feleltek meg az ekkor Európa-szerte felállított fönházjavító princípiumoknak.

Ezzel együtt tapasztalható az 1852-es büntető törvény kapcsán egy harmadik intézetalapítási hullám is:

- 1851: Stein
- 1851: Garsten
- 1854: Wiener Neudort
- 1855: Suben
- 1855: Schwacz
- 1855: Lankowitz
- 1855: Wallaschisch-Mezerits
- 1856: Lemberg
- 1857: Karthaus
- 1858: Mürau

Tehát hét esztendő alatt tíz új intézetet állítottak föl Ausztriában és az örökös tartományokban. /Marcovich 1899. Tabelle II. és Stekl 1978. 82./ Ezek a büntetésvégrehajtási intézetek már sajátos együtteseik voltak a dologházaknak és a börtönöknek.

A magyar fegyrintézetek létesítése is ebbe a vonulatba illeszkedik bele. 1854 és 1858 között Magyarországon hat országos fegyház nyitotta meg kapuit Illaván, Lipótvárott, Vácott, Munkácson, Mária Nosztrán és Nagy-Enyeden. A már korábban is börtönként működő szamosújvári intézetet is állami fegyrintézetek sorába illesztették. Horvátországban Lepoglaván és Zágrábban nyíltak fegyházak.

A nyitra megyei Lipótvár eredeti rendeltetése szerint katonai erősség volt. Feladata - miután a törökök 1662-ben elfoglalták a stratégiai fontosságú Érsekújvárat - a Vág völgyének védelme volt. Síkságon, a Vörösvár melletti lapályon építették. A munka 1664-ben kezdődött, s a csillag alakú, 1,65 hektár alapterületű várat öt év múltán már át is adták rendeltetésének.

Az erődítmény hatalmas költséggel épült, de a török háborúkban már semmiféle szerepet sem játszott. Sem a Rákóczi-szabadságharcban, sem pedig a 48-as függetlenségi küzdelemben nem kapott jelentőségre. Ezután katonai funkciója teljesen megszűnt. Nem csoda tehát, ha 1854-ben döntés született a vár polgári célokra történő átalakításáról. /Csorba-Marosi-Firon 1983. 164. Megyeri 1905. 34./ Az átadás 1856. március 15-én történt meg, amit egyestendős átépítés követett. A munkálatok naponta 430 fegyenc igénybevételével zajlottak, a teljes átalakítási költség 282.831 forint 53 krajcár-ra rúgott. /Pulszky - Tauffer 1867. 280./

Pest megye büntetésvégrehajtási intézetét Vácra telepítették, a Mária Terézia által, nemes ifjak kollégiumának építtetett intézet falai közé. Az uralkodónő a Megazzi bíboros alapította Collegium Pauperium Nobilium tevékenységét értékelve és támogatva határozta el azt, hogy Vácot építeti föl a bécsi nemes ifjak nevelésre szolgáló intézet magyarországi párját. A Theresianumnak nevezett intézet 1767 őszén megkezdte működését - ekkor még a püspöki palotában -, majd 1775-ben új épület emelésébe fogtak. Már korábban folytak munkálatok a kiérdemesült parókusok és az irgalmas rendiek számára létesítendő házak alapozásánál; erre telepítették rá azután a Theresianum épületét, melynek épületegyüttese e két befejezett épület és azok bővítéséből állott. Ez az intézet már azonos volt a majdani fegyintézettel. /Kisparty 1904, Szabó 1988. 23-29./ Mária Terézia halála után azonban a nevelőintézetet kezelő váci piaristák áldozatul estek II. József rendfelfoszlató intézkedéseinek, minek következtében a nevelőmunka is megszűnt Vácot. Ezután használták raktárnak, átvonuló katonai egységek ideiglenes pihenő-szállásának, 1808 és 1825 között ez épületben működött a "Ludovika", a Magyar Katonai Akadémia. 1836-tól 1855-ig országos tételbolydaként funkcionált. /Karcso 1887./ Ekkor szerezte meg a tulajdonjogot az igazságügyi minisztérium, s ettől kezdve mindmáig fegyintézeti célokat szolgált. /Vác intézetének története ékes bizonyítéka a különféle egyetemes intézmények hasonlóságának: ugyanazon építmény volt alkalmas kollégium, kaszárnya,

őrültekháza és fegyintézet céljaira, a természetszerű kisebb átalakítások mellett./

A Felvidék másik nagy fegyintézete Lipótvár mellett a Trencsén megyei Illaván működött. Illava, vagyis Léva vára már a 15.században erősségként állt. Tulajdonosai gyakran változtak, katonai jelentősége a századok folyamán nemigen volt. A 17. század végén az erődítmény egy részét a trinitárius rend kolostorává alakították át. A rend 1725-ig birtokolta a zárdaépületet, ezt követően elhagyatottan állt. A 18. században a vár tulajdonjoga a gróf Königsegg családra szállt, hogy végül is 1854-ben Gustav Königsegg 84.000 forintért adja azt el az államnak. Ily módon az illavai fegyintézet két épületből állt: a volt kastélyból és az egykori kolostorépületből. /Csorba - Marosi - Firon 1983. 165., Fűlészky - Tauffer 1967. 297./ Nem szólt a praktikus használat mellett, hogy a kettő közé beékelődött a városi plébániatemplom, mely a mellette fekvő udvarokkal együtt mintegy kettéhasította a fegyintézetet. /Megyeri 1905. 425./

+ = az 1866. évi jelentés adatai

A MAGYARORSZÁGI ORSZÁGOS FEGYINTÉZETEK LÉTESÍTÉSI ADATAI

az intézet	eredeti rendeltetése	építés éve	átépítés költsége /Ft/	befogadóképessége ⁺	
Lipótvár	katonai erősség	1664-1669	1856-1857	282.231	1000
Vác	kollégium kaszárnya tébolyda	1775-1777	1855		900
Illava	kastély + kolostor	15. század	1855-1858	928.200	634
Munkács	katonai erősség	1359	1855-1859		670
Mária Nosztra	pálos kolostor	14. század	1856	150.000	600
Nagy-Enyed	fegyintézet	1857-1858	-	224.800	210
Szamosújvár	katonai erősség	1540	1857-1860	451.500	1028

Munkács vára a hasonnevű bereg megyei település közelében emelkedő magányos sziklás hegyen áll. A helytörténetírók szerint a várat eredetileg Koriatovics litván herceg építette, akit Nagy Lajos fogadott be az országba. A vár és a település számtalanszor cserélt gazdát: volt birtoka Barankovics Györgynek, Mária királynénak, Dobó Istvánnak, Palóczyaknak, Hunyadyaknak, Corvin Jánosnak, Szapolyainak, Petrovics Péternek, János Zsigmondnak és Izabellának, Magócsy Gáspárnak, a Rákócziaknak, Eszterházyaknak, Bocskainak, Bethlennek, Zrínyi Ilonának, Thököly Imrének, majd a mainzi Schönborn családnak. Ez utóbbiak azonban a várat már nem szerezték meg: az királyi birtok maradt. Ahogyan csökkent katonai jelentősége, úgy növekedett meg a büntetésvégrehajtásban játszott szerepe. Munkács már a 19. század felében börtönként funkcionált, a leírások szerint folyamatosan alakították alkalmasra a foglyok /főként "országos", "státus" foglyok befogadására. A várban a reformkorra már csak akkora őrség maradt, mely a rabok felügyeletét látta el. 1849-ben ugyan átmenetileg még hadi funkciókat is teljesített, az önkényuralom korára teljes egészében fegyintézetté alakult. /Fényes 1851. III. 119-120., Hunfalvy 1863. I/II. 277-284./ 1849 és 1855 között a szabadságharcban való részvétel miatt elítélt magyar rabokat, szám szerint 54-et őriztek Munkács várában. Amikor azután e rabok egy részének büntetése kitelt, másójukat Kufstein vagy Josefstadt börtöneibe szállították át, egy 1855. július 1-én kelt legfelsőbb határozattal Ferenc József a katonai helyőrséget megszüntette, s a várat teljes egészében fegyintézeti célokra átadta. A 14. század óta folyamatosan épített vár börtönügyi célokra történő alkalmazása és alkalmassá tétele jöllehet a 18. század vége óta folyamatosan zajlott, az építésznem - tekintettel a megváltozott elvárásokra és a nehéz építkezési viszonyokra - mégis négy évre volt szükséges a munkálatok bevégzéséhez.

A hont megyei Maria Nostra, Mária Nosztra helységben nyílt meg az ország /Erdélyt leszámítva/ egyetlen női fegyintézete. A fegyház előzményét képező zárdaépületet még a 14. században építették a pálos szerzetesek, akiktől azután II. József korá-

ban szekuralizálták a kolostort a hozzátartozó birtokokkal egyetemben. 1809-ben tábori kórháznak használták. 1858-tól számított negyven esztendőre az állam az egyébként vallási alap vagyonához tartozó kolostrot kibérelte, a kolostorépületet kétemeletesre bővítette, s a paulai szent Vincéről elnevezett irgalmas nővérek rendjének grazi Congregatiojának adta át, nők befogadására szolgáló fegyintézetként. /Fényes 1851. III.144., Megyeri 1905. 489-491., Pulszky-Tauffer 1868. 303./ Az ünnepélyes átadás 1858. október 17-én történt.

Az ország területén - Erdélyt is beleértve - az egyetlen eleve fegyintézeti célokra épített országos fegyház Nagyenyed. Téglalap alakú, földszintes, kétudvaros épületként alakították ki, melynek első udvara veteményeskertként funkcionált. A munkáltatás kezdettől fogva tervezett volt /miként a korabeli jelentés róla írta házi kezelésben volt, de úgy, hogy haszn is legyen rajta, meg a javítást is szolgálja. A magánzárkarendszer emlékeztet egy csonka csillagrendszerre: T alakban kiépített cellák soroznak egymás mellett. Építési költsége 224.800 forint volt, építéskori befogadóképessége pedig 210. /Ekkor négy, egyenként ötven főt befogadó nagy és két, 5 fős, kisebb szoba állt rendelkezésre./ /Megyeri 1905. 453., Jelentés 1868. 56-70./

Szolnok-Doboka megye fegyintézete, a szamos-ujvári katonai erősségbe telepített erdélyi egyetlen férfifegyház. Az eredetileg a 13. században épült Bálványos várának helyén, a 16. században rommá lett ősi erősség köveiből 1540 és 1542 között építették föl olasz mester irányítása mellett a Bálványos új várát, Ujvárt, később a mellett folyó Kis-Szamosról Szamosújvárnak nevezett erődöt. A vár tulajdonosai között ott volt Martinuzzi Fráter György, Báthory András, Dobó István, Kendi Ferenc, II.Rákóczi György, Apafi Mihály. Miután a vár 1709-től már csak kaszárnyaként működött, az erdélyi Gubernium indítványára 1786. március 27-én II.József a szamosújvári katonai várat "tartományi 'provinciális' börtönnek" nyilvánította, ahová a megyei tömlöcökben őrzött rabokat szállították be; az első két esztendőben összesen 151-et. Börtönszobáknak a katonai raktárak egy részét, szám szerint kilencet rendeztek be.

Az intézetbe szállítottak egyaránt nőket és férfiakat, akiket a vár udvarán vagy nagyobb nyilvánosság mellett, a város piacán fenyítettek a szégyenoszlopoknál. A reformkorban munkáltatással kísérleteztek. A börtön "igazgatója" a várnagy volt, az örököt kiszolgált katonák, félrokkant hadfiak közül toborozták. A börtön közvetlenül az erdélyi főkormánysház felügyelete alá került. Ez a börtön-funkció fokozatos átalakítását követelte meg az épületnek, de érdemi, nagy építkezés csak az 1852-i büntető törvényt követő intézetlétesítési hullámban történt. Ekkor a két nagy épülettömb, a Martinuzzi-kastély és a Rákóczi-vár mellé egy újabb, háromemeletes "letartóztatási főépületet" húztak fel. /Kiss 1987. 262-263, Megyery 1905. 10-11, 479-480., Pulszky-Tauffer 296-297./

Ime, a magyar fegyintézeti hálózat az osztrák polgári törvénykönyv hatálybalépése után. Ehelyütt nem börtönszempon-tú írásukat céloztam meg, hanem az intézetek elhelyezkedését és eredeti funkcióját, történelmi sorsát gondoltam néhány mondat-tal felvázolni. Anélkül, hogy többszörösen is hangsúlyoznánk, látnivaló: egy kivételével valamennyi fegyház korábbi un. "egyetemes intézmény" helyén létesült. A korabeli felfogásnak megfelelően az egyetemes intézmények között nem a különbségeket, hanem az azonosságokat szemlélték. Így a domináns annak felismerése volt, hogy ezek mind "megkövetelik, hogy az élet valamennyi aspektusa ugyanazon a helyen és az egyetemes intézmény által meghatározott módon, tehát az élettér teljes bekerítettségével folyjék." /Lukács 1987. 21./ Az intézmény a bennlakóknak gondoskodója, egyszersmind életük szabályozója, a külvilágtól, más intézményektől történő elszigetelője, tilalomfák állítója. Ez a közös vonás teszi hasonlatossá a kollégium, a kolstor, a kaszárnya és a börtön formai külsőségét: az elzártságot, a fegyelmet, a szabályozottságot. A különbségek a börtön és a többi egyetemes intézmény között /úgy mint az önkéntesség - kényszerű helyzet, az izoláció belső illetve külső jellege, a függőleges, hierarchikus mozgások lehetősége és kizártsága, és a többi/ sokkal kisebb hangsúlyt kaptak. Különös tekintettel az építés költségségére, s hasznára egyaránt.

Egy pillanatig sem kételkedett a kormányzat abban, hogy ez a helyes megoldás: már nem funkcionáló egykori egyetemes intézmények befogadására alkalmas épületeknek természetesen alkalmasnak kell lenniük más egyetemes típusú intézmény elhelyezésére is. Olyannyira, hogy az osztrák börtönügyben egyenesen alapvető elv szintjére emelkedett az egyházakkal és rendekkel kialakított szerződéses kapcsolat a büntetésvégrehajtásban. Tehát nem egyszerűen arról volt szó, hogy elhagyott kolostorépületbe telepítik a fegyintézeteket, börtönöket, hanem, hogy egyenesen vallásos testületek kezébe adták a büntetésvégrehajtást! A lelki gondozás, a nevelés ügye a börtönökben eddig is értelem-szerűen a lelkészekre volt bízva, ezután már az egész börtön kezelését kiadták! Alexander Bach belügyminiszter 1856 január 17-i előterjesztése nyomán 1859 közepéig sikerült az osztrák fegyintézeteknek több mint a felét /szám szerint tizenhatot/ vallásos közösségekre bízni. /Ezek döntő többsége női büntetés-végrehajtási intézet volt igazán megoldható./ /Pulszky-Tauffer 1867. 260-261.o./ Hazánkban ezt a megoldást egyedül a Mária Nosztrán létesített intézetben alkalmazták, a szakemberek nem kevésbé heves tiltakozását váltva ki vele. Miként azonban alább még látni fogjuk, az apácák közvetítésével szervezett büntetés-végrehajtás bizonyos értelemben sikeresnek volt tekinthető, hosszú időbe tellett, míg a büntetésvégrehajtás megvált a rendtől: egészen pontosan 1949. május 4-én történt meg a nosztrai fegyintézet átadása. /Tamáska 1988. 96./

Visszatérve a büntetésvégrehajtás szabályozására, az 1852. évi büntető törvényt több, végrehajtó jellegű vagy kiegészítő rendelkezés követte. Így például a büntető perrendtartást szabályozó császári pátens, amely olymódon rendelkezett, hogy az egy esztendőnél rövidebb időtartamra elítéltek büntetését azon bírósági fogházakban kell végrehajtani, amely szintnél az elsőfokú ítélet született, míg az annál hosszabb időtartamot kiállók a külön előírások által meghatározott, e célra kijelölt helyen töltik le büntetésüket. /vom 29. Juli 1853, §§ 163-168, Reichsgesetzblatt /RGrBl./ 1853. Nr. 151./ A magyarországi törvényszékekről egy januári rendelet intézkedett. Eszerint min-

den megye törvényszékekkel rendelkezik, melynek neve "megyei bíróság", az öt kerületben szervezett igazságszolgáltatási fórumok pedig "tartományi bíróság" elnevezéssel működtek. /Verordnung der Minister des Innern, der Justiz und der Finanzen vom 19. Jänner 1853. RGrBl. 1853. Nr.9./ Ugyancsak határozottan meghagyta a pátenst /már ti. a büntető perrendtartás/, hogy a bűncselekményeket elkövető súlyosabb bűnözők börtönéit el kell különíteni a vétségben és kihágásokban felelősöknek találtatottak fogházaitól. /StPO. 1853.§.324./

A bírósági fogházakban foganatosítandó végrehajtásról, a belső hivatali rendről, a gazdasági ügyintézésről, a fogházak berendezéséről, a foglyok kezeléséről részletesen rendelkezett az igazságügyi minisztérium. /Verordnung des Justizministeriums vom 16. Juni 1854, RGrBl., 1854. Nr. 165./

E rendeletet az osztrák börtönügyi irodalom igen nagyra tartja: miként Victor Leitmeier megfogalmazta, "álgalánosságban elmondható, hogy ezek a rendelkezések - eltekintve a fegyelmi megfontolásokból, csupán rendkívüli esetekben és csak bírósági határozat alapján foganatosítható testi fenyítéstől - , teljesen kielégítették az emberiség, a biztonság és a szabályozott büntetésvégrehajtás iránti elvárás követelményeit, és alkalmazásuk csupán a börtönhelyiségek elégtelensége, illetve a börtönök építészeti berendezése miatt ütközött akadályokba". /Leitmaier 1890. 180./ A testi fenyítés újrabevezetését egyébként egy, néhány nappal a súlyosbításként alkalmazott testi büntetéseket eltörlő büntető törvény megjelenése előtt közzétett legfelsőbb elhatározás rendelte el a büntető- és fogházakban. /Allerhöchsten Entschließung, vom Mai 1852. RGrBl. 1852. Nr.102./

Ezt követően a jogalkotásra már kevés feladat hárult. A felállított elvek realizálása a gyakorlatra várt. Az ezután született jogszabályok részleteiben igyekeztek a szisztemán finomítani, javítani, hiányokat kiegészíteni. Így példának okáért 1855-ben az 1844. június 3-i legfelsőbb elhatározást, mely a bilincsek fajtaát szabályozta, újfent megküldték valamennyi kornatartományba a miheztartás végett minden büntető törvényszéknek és büntető intézetnek.

/Erlaß der Minister des Innern und Justiz vom 22. November 1855. RGBl. 1855. Nr. 201./

A birodalomban amúgy is sokasodó gazdasági nehézségeket tükrözi egy 1859-es rendelkezés: az amúgy kötelező munkáltatásból befolyó összegeket az ellátásra kell fordítani; úgyszintén: a büntetési idő alatt felgyülemlett tartási költségeket az elítéltnak saját vagyonából kellett kiegyenlítenie. /Kaiserliche Verordnung vom 2. Juni 1859. RGBl. 1859. Nr. 105./ Ennek konkrét foganatosításáról is külön jogszabály rendelkezett. /Verordnung des Staatsministeriums, des Justiz- und des Finanzministeriums vom 26. Juli 1861. RGBl. 1861.Nr.84./ A fegyelmezési jogot pedig - az apácarendek kezelésében levő intézeteknél a főnöknőasszonyra, férfiintézeteknél az inspektor egyetértésében a házfőnökkel, egyéb javító- és fegyintézetekben az igazgatóra ruházták. /Verordnung des Minister des Innern von 4 Juli. 1860., RGBl.1860. Nr. 173./ Mindezek mellett maguk a börtönök, miként azt a hivatalos kormányzati szervek a hatvanas években megállapították, Ausztriában a rendetlenség legalsó fokán álltak, melynek rendszerét ezentúl is folytatni nem lehetett" /Pulszky-Tauffer 1867. 262./

Az 1860.évi változásokig a magyar büntetésvégrehajtás is az osztrák belügyi, valamint igazságügyi szervek irányítása és felügyelete alá tartozott, pontosan úgy, miként az osztrák intézetek. Egészen addig, amíg a börtönügynek ebből a gyermekbetegségéből ki nem gyógyult a bécsi kormányzat is, hogy kizárólag az igazságügyi tárca fennhatósága alá helyezze a büntetésvégrehajtási intézetek kezelését. 1865-ben a börtönügy, mint rezort, az úgynevezett államinisztérium hatáskörébe tartozott, s innen került véglegesen az Igazságügyi Minisztériumhoz. /Verordnung des Staatsministeriums und des Justizministeriums vom 25 October 1865, RGBl 1865, N2.109./ Korábban anyagi feltételeit tekintve a pénzügy, személyi és igazgatási kérdésekben a belügy /később állam-/, míg a tisztán szakmai problémák körében az Igazságügyi Minisztérium volt jogosult intézkedni.

1860-ban, midőn tárgyalókészséget hangsúlyozandó a bécsi kormányzat a szabadságharcot megelőző feudális kormányserveket

visszaállította, a Helytartótanács is visszaszerezte régi helyét. A polgári átalakulás 48-as törvényeit megelőző korszak szabályai szerint a börtönök legfőbb felelőse és gondozója, főhatósága és ellenőre a Helytartótanács volt. Így egészen az új, hatvanhetes kabinet megalakításáig a büntetésvégrehajtás legfőbb szerve maradt.

1863-ban körrendeletben foglalkozott a börtönök szerkezetével és a foglyok körüli bánásmóddal. Hasonlóképpen az 1854-es osztrák igazságügyi rendelethez, ez a jogi szabály is csak a hatósági fogházakról szólt. /Körrendelet a hatósági fogházak szervezetéről. 20.172/Ht. 1863. július 10. Közli Pulszky-Tauffer 1867. 317. és Megyeri 1905. 38./ A hasonlóság azonban nem csak az érintett fogházak körében figyelhető meg, hanem magában a szövegezésben is. Helyenként a szöveg szerkesztője még azt a fáradságot sem vette, hogy a németből fordított passzusokon kissé módosítson. Persze nem is igen lett volna értelme, hiszen az elmúlt kilenc esztendőben semmi sem változott a hatósági börtönökben. Kissé rövidebb, lényegretörőbb a fogalmazás; tekintettel van a vármegye önállóságának igényére. Már nem részletezi, miként elődje a börtönszemélyzet leírását és feladatait, hiszen az igazgatás a hagyományos megyei szervezethez igazodott immár.

A körrendelet egyfajta "börtön-minimumot" próbál meghatározni: előírásokat tartalmaz, építészeti és biztonsági feltételek megteremtéséhez, egészségügyi alapelvárásokat állít, intézkedik a vizsgálati foglyok és a megítéltek elkülönítéséről. Rendelkezik a rabmunkáltatásról, a rabok díjainak /"bérenek"/ meghatározásáról, fenyítési lehetőségeiről. Ezek keretében fegyelmi büntetésként csak a böjtöt, kemény fekhelyet, magánelzárást engedi alkalmaztatni, s csak a "felügyelő személyzet durva megbántása vagy tetteleges ellenszegülése esetében" nyúlhat a börtön vezetése "az orvos meghallgatása után, mérsékelt mennyiségre terjedő testi büntetés" eszközéhez. /20.172/Ht. I./15. ih./ A vizsgálati foglyok munkáltatását erős korlátokkal engedi csak: csupán a megyeházán belül /lévén a tömlöcök még mindig a vármegye központi igazgatási épületében/ lehetséges, de akkor is

azon esetben, ha "a mennyiben azt a fogház szükséglete kívánja". Az elítéltek munkáltatását lehetővé teszi megyeházán kívül is, ha "ez vagy egészségi tekintetben, vagy helyi viszonyoknál fogva mind a közre nézve előnyösnek valósult be, s eddig is a helybeli, vagy más sajátlagos viszonyokra figyelve, különös szabályok szerint gyakoroltatott". Természetesen magánházakhoz nem bocsáthatók a fegyencek, az egyéb munka is csak a néppel történő érintkezés gátlásával lehetséges, munkákra azonban csak olyanok vezényelhetők, akik nem tartoznak a vizsgálati foglyok kategóriájába, nem veszedelmes bűnözők és nem "tisztesebb rendűek" /II/1-2./ A munkabérből való részesedés a rabok javára 1/3-os, a többi a fogházat fenntartó házipénztárba került vissza. Szükség esetén lehetséges a fegyencek ínségben maradt családja számára a munkabér elküldése; egyéb esetekben szabadulásig a fogház kezelésében marad. /III./c./

A rendelkezés elgondolásai mérsékeltek, nem világmegváltó céllal próbálják szabályozni a magyar "tömlöcügyet". Egykori magyar elődjénél, az 1843. évi börtönügyi plánumnál jóval kevesebb humánus megfontolás jellemzi, progresszívnek alig nevezhető. Érződik a szabályzaton, hogy annak megfogalmazója és kibocsátója egyaránt tisztában voltak azzal, milyen darázsfészekbe nyúlnak intézkedésükkel, s milyen kaotikus állapotok uralkodnak a magyar börtönügyben. Ajánlják helyenként, hogy "jelenleg is több megyénél divatozó czélszerű eljárás követendő" legyen, ez azonban úgy tűnik jámbor óhaj csupán. A szankciót, kemény hangot nélkülöző szabályzat legtöbb előírása elvásárszerűen fogalmazza meg az előírást: "a helyi körülményektől függvén...", "ott azonban hol ez előnyös...", "amennyiben a fogház szüksége kívánja ..." ésatöbbi. A legkeményebb szó a kijelentő mondat a körrendeletben. A hátralévő négy év csupán "átmenet" volt a liberális kurzushoz, a fegyház- és börtönügyben lényeges változásokat nem hozott. 1867-ben, az új kabinet hivatalba lépésekor épp olyan érvényes volt a helytartótanácsi körrendelet kísérő levelének megállapítása, mint hatvanháromban: "Azon jelentések-ből, melyek ide a m.é.jun. 26-kán 39032 sz, a kibocsátott körrendelevény folytán a börtönkezelés ügyében beérkeztek, az de-

rülvén ki, hogy e tekintetben a megyehatóságoknál igen különböző eljárás divatoz; miután e részben kitelhető egyformaságot, s az ügy fontosságának megfelelő rendet létesíteni fölöttebb kívánatos, Méltóságod kiváló figyelmét és beható gondoskodását a következőkre irányozzuk..."

Ugyanezen időben az állami fegyintézetek is külön, egyedi utasításokat kaptak. /Rendelet a fegyházi tiszti utasításokról, 8270/Ht. 1863. február 16-án. Közli Megyeri 1905.71./

2. A magyar polgári börtönügy kondíciói. Jóllehet a börtön- és fegyházügy feltétel-rendszeréről már a fentebbiekben is szóltunk, ehelyütt részletesebben, adatokkal is illusztrált pillantást vethetünk a börtönügy állására, annak anyagi feltételeire, különös tekintettel az elkülönítés, az osztályo differenciálás szempontjaira. A liberális kurzus eredményeit nem tudnánk kellőképpen értékelni, ha nem tekintenénk röviden át a börtönügy feltétel-rendszerét, úgy, amint azt Horváth Boldizsár igazságügyér reformerei megörökölték.

A MAGYARORSZÁGI FEGYINTÉZETEK ÉS BÖRTÖNÖK 1863-ban

	száma	tisztvi- selők száma	felügye- lők száma	férfi fe- gyencek/ra- bok száma	női fegyen- cek/rabok száma	
országos fegyintézet /Erdély és Horvátorsz. nélkül/	5	50	331	2633	213	/2846/
Hatósági fogházak	106	108	1312	7863	848	/8711/

A statisztika szerint tehát a fegyintézetekbe és a hatósági fogházakba zárt elítéltek számaránya körülbelül 1:3 arányban áll, ugyanakkor az intézetek száma 1:21-hez, látható tehát, hogy a fegyintézetek feltűnően kicsi száma a szabadságvesztésre ítélték büntetésének végrehajtásából mennyivel nagyobb terhet vállal, mint a vármegyei, városi fogházak. /A felügyelők számának aránya nem tér el ilyen látványos mértékben: míg a

hatósági fogházakban minden 6,6 főre jutott egy felügyelő, addig a fegyintézetekben ez a mutató 8,5. Az elítéltek átlagos létszáma a fegyintézeteknél 568, míg a hatósági fogházaknál csupán 82,1.

Még többet jelentenek e számok, ha tekintjük a bűnügyi statisztikát, mely ugyan hosszú évekig nem megbízható, de hivatalos források szerint hiteles adatoknak tekinthetők. /Az ausztriai birodalom, jelesen a magyar korona országainak statisztikai kézikönyve, Pest, 1865./

BÜNTETT MIATT ELÍTÉLTEK MAGYARORSZÁGON

év	szám	emelkedés
1855	8701	
1865	8919	/+ 2,5 %/
1857	9785	/+ 9,7%/

Ezekben az esztendőkből a statisztika tanúsága szerint átlagosan majdnem annyi ítélet született szabadságvesztésre, mint együttesen a fegyintézetek és fogházakban a korábbi években őrzött fegyencek és rabok összlélekszáma. Még ha finomítjuk is ez adatokat /tekintettel a bennlakók és a befogadóképesség eltéréseire vagy a rövidebb időre elítéltek figyelembevételével/, az arány akkor is nagyon nagy. A kriminalitás ilyen mérvű növekedése hihetetlen terheket rótt a börtönök és fegyintézetek hálózatára. A túlterhelés néhány év alatt kialakult. /Habár bajos megállapítani, egy feudális tömlöchöz hasonló megyei "fogházban", a közös elzárás rendszerében mi a túlzásfoltosság, de az kétségtelen, hogy minden lehetséges mutatószámot, mely ez időben a fő/léghőméter szükség kapcsán szóba jött, ez a valódi beáramlást meghaladta./

A korszakban szinte misztikus szerepet tulajdonítottak a börtönügy minőségének értékelésében a fiataalkorúak és a visszaesők számának, a mutatók romlásának vagy javulásának, lévén, hogy ez idő tájt nőtt országos problémává egyfelől a visszaesés mérése /összhangban a terjedő nagyvárosi és alvilági bűnözéssel/, továbbá az új büntetőjogi irányzatok betörésének követ-

keztében a fiatalokorra is nagyobb figyelmet fordítottak. Így a rájuk vonatkozó adatok is felbukkantak a statisztikai kézikönyvben.

FIATAL BÜNTETTESEK MAGYARORSZÁGON

	elítél- tek:	a teljes kri- minalitás %-ában
1855	1576	18,11 %
1856	1823	20,44 %
1857	1857	18,49 %

VISSZAESŐK MAGYARORSZÁGON

év	az összes el- ítélt százalé- kában:
1859	25,12 %
1860	26,16 %
1863	29,00 %

Az emelkedő részarányt és abszolút számokat is a korabeli szakirodalom a börtönügy csődjeként értékelte és élte meg, ugyanakkor az erre történő hivatkozás jó eszközt biztosított a fogházjavítás érdekében folytatott küzdelmekben. S mielőtt még a fegyintézetek elemzésébe fognánk, egy jellemző adat a börtönügy finanszírozásából: az alábbi táblázat tartalmazza az országos fegyintézeteknek és a hatósági fogházaknak a rabmunkából eredő bevételeit, továbbá a rabokkal kapcsolatos kiadásokat /ellátás, felügyelet/ és különböző vegyes intézeti kiadásokat. Az arány a bevétel és kiadás között magáért beszél: nem lehet csodálkozni azon, hogy az abszolútizmus kormányzata nem volt hajlandó a börtönügy megreformálására nagyobb pénzüsszegeket áldozni. Gondoljunk csak arra, mekkora pénzügyi erőfeszítés volt szűk négy esztendő alatt felállítani a teljes magyar fegyintézeti hálózatot! Az alábbi mutatók még erre rakódnak rá.

FEGYINTÉZETEK ÉS HATÓSÁGI FOGHÁZAK BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI

/1863/

	rabmunkából eredő össz- bevétel	ellátási ki- adások	stb. kia- adások	összesen
országos fegyintézetek /Erdély nélkül/	30.869	332.341	73.666	405.009
hatósági fogházak	33.659	446.854	189.324	637.178

Ezek után vegyük szemügyre a fegyintézeteket. Azért ezeket, mert mint azt Tauffer Emil értékelésében megállapított: "A mi az országos börtönöket illeti, nem tagadhatni, hogy külsőleg *legaīāōō nēmi rēndet* mutatnak; a fegyenczek egészségére némi figyelem fordítottatik, a föld alatti setét vermek nem használtatnak, egyszóval anyagilag ha nem is a legjobb, de legrosszabbnak se mondható. Hogy a javítási szellem nem honol bennök, az részint a rendszernek, részint úgy a kormány, mint a közönség közönyösségének tulajdonítható. A hatósági börtönökben ellenben a legelnézőbb bíró sem találhatna dicsérni valót. A hol 1848 előtt némi javítási kísérlet tétetett, Pozsonyban, Komáromban, Balassa-Gyarmaton, Aradon, Nagy-Váradon most csak olyan elhanyagolt rómlott minden, mint a hol a százados fonák szokást és selejtességet félbe nem szakította semmi." /Pulszky-Tauffer 1868. 312./

A magyar börtönügy mindezidáig legalaposabban feltékepezett állása e műben olvasható; Tauffer nézete komoly, személyes vizsgálódások eredménye. Egyelőre tehát fogadjuk el kiindulópontul, hogy a börtönügy eszméi valamelyest csak az újonnan felállított intézetekben hódítottak.

Az új teóriák mindegyikét megfogalmazták már a 43-as plénum vitáiban, még a reformkorban. Jelentős részük óvatosan behatolt az önkényuralom végrehajtásába is. Az előrehaladás mégis nagyon lassu. Lássuk, melyek a büntetésvégrehajtásban ez idő tájt Európa-szerte elfogadott irányelvek?

A kor szakirodalmi vitáiban központi helyet foglalt el a börtönrendszer kérdése. A polémiához hozzászólók, a fogházjavítók ez idő tájt mind egyik vagy másik szisztéma mellett tették le voksukat, mintegy üdvözítő és megváltó hatást tulajdonítva nekik. A XIX. század második felére még nem dőlt el a két első idea harca: magánrendszer és hallgató rendszer küzdött egymással. A magánrendszer érve volt /nem tekintve most a philadelphiainak is nevezett szisztéma kezdetén jelenlévő vállalási megfontolásokat/ az elszigetelés, az egyesek szerint helytelenül "közös rendszernek" nevezett tömlöcöztetés, a közös elzárás, "a bűn iskolája" helyébe lépő magánzárka-rendszer szeparáló és elkülönítő tulajdonsága, mely garanciát nyújt arra, hogy a börtönben a rabok nem kommunikálnak egymással, így negatív hatás sem éri őket. Hamarosan kiderült azonban a magán-elzárás néhány hátránya is: a kommunikáció híján több rab megtévelyedett /bár a rendszer hívei hamar kimutatták, hogy ez esetek százalékosan alig haladják meg a másik szisztéma örülési mutatóit/, rendkívül nehezen megoldható a munkáltatás: csak speciális kézimunkákat lehet végeztetni, melyet egyvalaki elvégezhet, s viszonylag kevés szerszámmal. Nehézségekbe ütközik az oktatás-nevelés: az jószerevel a rabra magára bízott. S végül a talán legfontosabb érv: a magánzárkarendszer, különösen, ha megfelelő egészségügyi ellátásról /például sétálásra alkalmas, cellához tartozó udvarokról, erkélyekről is gondoskodni kívánnak/ fölöttébb költséges.

Az auburni vagy hallgató rendszerben nem különítik el a rabokat, csak éjszakára; napközben szigorú hallgatást parancsolva nekik, együtt foglalkoztatják őket. Előnye és mellette szóló érv /legalábbis hívei szerint/, hogy humánusabb a magánzárkarendszernél, hiszen az eredendően társaslény embert nem kényszeríti magányba. S ráadásul összehasonlíthatatlanul olcsóbb, mint riválisa. Nézetük szerint a hallgatás /sokszor csuklyaviseléssel is párosuló/ kényszere megakadályozhatja a rabok egymás közötti beszélgetését, az egymást rontó hatásokat. Ellenzői fő negatívumaként említik föl a hallgatási kényszert betartató testi fenyítést, kételkednek abban, hogy megoldható

a rabok közötti kommunikáció megakadályozása. Az auburni rendszer ellenfelei antihumánusabbnak tartják a feudalizmusra emlékeztető közös rendszerével és kegyetlen rendtartó testi fenytésével, mint a magánrendszert.

Nem lehet véletlen, hogy hamarosan megjelentek e rendszerek finomított változatai. Ilyen volt például a belga rendszer, melyben a magánzárkák szigorú elkülönítését oldani próbálták azáltal, hogy a rab gyakran találkozhatott a fegyintézet alkalmazottaival, az orvossal, igazgatóval, a lelki gondozóval. Másutt, mint Genfben vagy Münchenben /Obermaier-rendszer/ a rabok bizonyos fokú osztályozásával kísérleteztek /jó magaviselet, munkaeredmények alapján/, osztályok határait átlépő jogosítványok segítségével. Már itt felbukkant a később progresszív rendszer néven ismertté vált fokozatos megoldás első néhány csírája. Az Angliából elterjedt fokozatos rendszer lényege, hogy kombinálva a magánelzárást, az auburni rendszer nappali közös munkáltatását, éjjeli elkülönítését és a feltételes szabadságra bocsátás intézményét, egyfajta, a börtönben befutandó utat jelölnek ki a rab /fegyenc/ számára, akinek sora egyre jobb lesz, s közeledik a társadalomba való visszatérés felé. A 19. század második felében Walter Crofton tevékenysége nyomán megjelent a közvetítő fokozat fogalma: a fegyintézet és a feltételes szabadságra bocsátás közé egy félig-börtön szintet illesztettek. /Ir fokozatos rendszer./

Korszakunkban, tehát a 19. század második felében a magyar szakma /hasonlóképpen az osztrákhöz/ a magánelzárás mellett voksolt. Elméletileg. Gyakorlatilag ugyanis vajmi kevés esély mutatkozott olyan intézetek felállítására, melyben a következő magánszisztéma végrehajtását meg lehetett volna oldani. Mint látni fogjuk, a kiegyezést követő börtönügyi reformok legégetőbb kérdése a magánzárkák minimális számának létrehozása /nem pedig magánzárkákból álló fegyintézetek építése/, melyek legalább a fokozatos rendszer valami éle redukált bevezetését lehetővé tették.

A fogházjavító mozgalom jelszava volt Európa-szerte a büntetésvégrehajtás humanizálása, így a gondoskodás az egészség-

ügyi minimumkövetelményekről, a tápláló étkeztetésről, az egészséghez szükséges levegőztetésről, tiszta ruházatról és mosakodásról, orvosi gondozásról, szükség esetén kórházról. Mindezek meglehetősen pénzbe kerültek, különösen egy olyan börtönrendszerben /mint a mienk volt/, ahol az egészségügyi gondoskodásnak a minimuma is hiányzott.

A fogházjavítók követelték a testi- és megszégyenítő büntetések eltörlését általában, s a szabadságvesztés-büntetéssel kapcsolatban is, akárcsak mint fegyelmi fenytetés. Mivel a koplaltatás az egészség ellen hatott, szűkre szorult vissza a fegyelmezési lehetőségek köre. Mivel a polgári börtönrendszerek kialakulásakor a ma ismeretes ún. kedvezmények nagy része még nem létezett /vagy nem kapott olyan hangsúlyt/, azok megvonásával nehezen lehetett operálni. Maradt a kemény fekhely és a sötétzárka. Ez utóbbi megint a magánzárka-építés szükségességét /és költségességét/ vetette föl.

A modern börtönügy központi gondolata a reszocializáció, mely felöleli a lelki gondozást, a nevelést és a munkára szoktatást/szakmatanítást. A lelki gondozás gyökerei voltak a legmélyebbek; papok még a középkorban is megfordultak a börtönökben. Más dolog persze egy ezer fős fegyintézet nyolc-tíz felekezethez tartozó rabjainak lelki igényéről gondoskodni. Akárcsak a tanítókról, a szakmát tanító mesterekről. Mindez jórészt pénzkérdésként merült föl. A munkáltatás a feudális rabmunkáltatáshoz képest /hol is "kiadták" a rabokat mezőgazdasági vagy közmű-munkára/ új princípiumokkal bővült. Így például elvként szögezték le, hogy a munkáltatást az intézetben kell megoldani. Kialakultak klasszikus rabmunkák /posztómunkák, szövés-fonás, kötélverés, bizonyos fémmegmunkálás stb./. Kezdetben, a hollandiai mintára a fegyintézet és a manufakturális vállalkozások összevonásában gondolkodtak: a rabmunkát vállalkozóknak adták bérbe. Később, miután e módszer látványosan összeomlott, s ráadásul a "javítást" sem szolgálta, elterjedt a házi kezelés vagy háziüzem, melyben az intézet, mint munkahely jelenik meg, ő gondoskodik a beruházásokról, anyagellátásról, szakmunkásokról és munkavezetőkről, a rabok kiképzéséről, a piac felhajtá-

sáról, az értékesítésről. Hazánkban a kiegyezés korában a bérleti rendszer divatozott: az osztrák hagyományok alapján, általában tíz esztendőös bérleti szerződéseket kötöttek a rabmunka értékesítésére. A 19. században egyértelműen a háziüzemet tartották a legjobb megoldásnak, bevezetése azonban meglehetősen nagy beruházásokat igényelt, ami a költségvetést mindenképpen jelentősen megterhelte.

A börtönügy fejlesztése érdekében nem volt mellőzhető a börtönigazgatás modernizálása /vagy egyáltalán: sok helyütt létrehozása/, a központi igazgatás megszervezése sem. Gondoljunk akár a börtön belső személyzetének ésszerű munkamegosztás alapján történő megszervezésére, működési utasításokra, akár a felügyeletet és szakmai irányítást ellátó külső állami gépezet meghatározására. Alig akadt például olyan állam Európában, ahol hosszabb-rövidebb ideig ne jelentett volna gondot a kettős /igazságügyi és belügyi tárca általi együttes/ igazgatás, mely még a feudális összefonódás gyakorlatából eredt, hiszen a börtönök hálózata eredetileg a feudális helyi közigazgatásra épült rá, mely szorosan egybefonódott a törvénykezési szervekkel. Ennek felsőszintű tükröződése volt az a megoldás, hogy szakmai-igazságügyi kérdésekben pedig a belügyi kormányzat rendelkezett hatáskörrel.

A börtönigazgatás kérdésével szorosan összefonódva jelent meg a börtönszemélyzet képzettségének kérdése. A modern fegyintézetek egy sor újonnan támadt elvárását támasztottak a fegyintézeti alkalmazottakkal szemben. A javítás-nevelés például pedagógiai érzéket, minimális műveltséget igényelt, a humánusan kezelt rab pszichológiai esetként is megjelent. Az intézetek vezetésében pénzügyi, jogi szakemberekre volt szükség. S mit mutat a valóság? Szinte mindenfelé a legalacsonyabb megbecsültségű munka volt a börtönőrzés, az "őrzés" okán a kiszolgált vagy elbocsátott katonák menedéke, rokkantak munkája. Az igazgatók gyakran katonatisztek, várkapitányok, hiszen kezdetben a hangsúly a biztonságos őrzésen volt.

Ezek tehát azok a kérdések, melyek mentén a kiegyezés korának börtönügyei feltételei vizsgálhatók: az építészeti viszo-

nyok, összefüggésben a magánzárkák számával és létesítésével; a lelki gondozás, oktatás, a javítás lehetőségei; az egészségügyi viszonyok feltételeinek biztosítása; a munkáltatás lehetőségei és a büntetésvégrehajtási munkaerők szakképzettségének problémája.

Lássuk tehát a magyar fegyintézetek adottságait. Ehhez egy 1867-ben készült hivatalos jelentést használunk föl, melyet az igazságügyi miniszter megbízásából kiküldött bizottság szerkesztett meg. E jelentés a bizottság közvetlen szemrevételezése alapján készült. tagjai beutazták az országot, s valamennyi fegyintézetet ellenőrizték, felmérték és értékelték. Információik első kézből valók.

/Egy rövid megszakítás erejéig el kell mondanunk, hogy az igazságügyi kormányzat iratanyaga s köztük a büntetésvégrehajtásé is szinte pótolhatatlanul nagy károkat szenvedett. Az 1956. november 6-án, a margitszigeti szovjet üteg sortüze a levéltárra a centralizáció szellemében az ország minden részéből egybegyűjtött iratanyag között tomboló tűzvészt idézett elő. A második világháború után szabálytalanul, bitumennel fedett padló a belövések nyomán tüzet fogott, és csupán az alsó raktárakat sikerült megmenteni a teljes kiégéstől. A nagymértékű pusztulás során egyebek között szinte maradéktalanul megsemmisült az igazságügyminisztérium Országos Levéltárba szállított része. S valljuk meg: nem ez az első pusztítás a börtönügyi anyagokban. Már 1860-ban, amikor az országos fegyintézetek magyar kezelésbe kerültek, szerveztek egy "tisztogatást" az intézetek anyagaiban. A Szálasi-éra, a Tanácsköztársaság és a Károlyi-forradalom kora, majd az 1945-öt követő átmeneti korszak változásai sem kedveztek a szabadságvesztés-büntetések végrehajtásáról tanuskodó akták, ügyiratok épségének. Az ötvenes évek "népi" hatalmának szelekciója ugyancsak megtizedelte a még megmaradt iratanyagot. Több levéltár idevágó aktáit és csomóit átlapozva úgy tűnik, hogy az első világháború előtt keletkezett dokumentumok jelentős része elpusztult vagy azt értéktelennek nyilvánítva kiselejtezhették.

Ez a bevezetés elengedhetetlen akkor, amikor a kutató a

dualizmus korának börtönügyi forrásairól kíván szólni. A szisztematikus forrásanyag ilyen hiányai tudniillik jelentősen felértékelik a még megtalálható adatokat, illetőleg a másodlagos dokumentumokat. Ezek között is az Igazságügyi Minisztérium börtönügyi statisztikáit és jelentéseit, melyek egyes darabjai - töredékesen ugyan - de néhány könyvtár állományában még fellelhetők./

A jelentés nyomán, egyenként véve az ország fegyintézeteit:

A közel ezer fős befogadóképességű Lipótvár fegyházépülete az egész épületkomplexumon belül, egy egyemeletes, trapéz alakú ház, melynek közepén kis zárt udvar van. A keleti és nyugati szárnyban munkatermeket, az északiban és a déliben hálótermeket helyeztek el. A hálótermek mérete a közepes és a nagy között váltakozott: a legkisebb nyolcfős a legnagyobb 36 pricsces volt. Az épület korához képest modernnek számított: a termetet kívülről fűthető kemencékkel melegítették be, máshol gőzvezetékeket építettek. Az ürítőcsöbrök légmentesen lezárható falifülkében voltak, ahonnan ürítés céljából kívülről is ki lehetett emelni azokat. Az elhelyezésből következően a fegyencek bármiféle elkülönítésére alig akadt mód. "A fegyenczek osztályozása annyiban megvalósíttatik, amennyiben a miveltek és a fiatalok éjjelre külön szobákba utalvák; a többieknek könnyebb felügyelete tekintetéből az örök rendesen hat, de a jelen csekélyebb fegyenczlétszám miatt négy osztályra osztvák, s ezen osztályokba soroztatnak megfelelő számmal a bünhőnczök".

/Jelentés 1867.87./ Ezek az osztályok, a rövid leírásból is látható, nem valamiféle minőségi differenciálást, csupán mennyiségi csoportosítást jelentett. Elkülönítés ezen túl azonban semmi: a munkatermekben étkeztek a fegyencek, pihenőidőre is jobb híján együvé zárták őket.

Mivel magánzárka a szó modernebb értelmében nem volt, fegyelmi büntetések céljaira magánzárkának kinevezett kazamatákat használtak. Lipótvárott tíz ilyen földalatti helyiség volt, ebből hét teljesen sötét, s a tíz közül természetesen egyik sem volt fűthető.

Az orvosi tevékenység a lipótvárosi fegyintézetben a büntetés-súlyosbítások enyhítésére meglehetősen hatékony volt. Az orvos mindent elkövetett, hogy a bilincshordozást megszüntesse vagy korlátozza. A biztosok jelentése szerint például a vizsgálat napjaiban az 559 bilincshordásra ítélt közül 142 teljesen vas nélkül, 338 fél lábon hordot vassal dolgozott - orvosi rendelvényre. A kórház 100 főt képes befogadni, igaz ennyi beteget hat szobában helyeznek el. Amennyire az orvosi körülményekkel elégedettek voltak, annyire berzenkedtek a tisztálkodás okán. A bérlő csak kéthetenként biztosít a raboknak tiszta kapcát, az ezer fegyencre összesen egy fürdőszoba van, négy zuhannyal.

A jelentés elismerően szólt a vallási gondozásról és az oktatásról. Lipótvárott /s ez valóban nagy szó!/ 22 esztendő alatt a heti nyolc órás tanításon való részvétel kötelező volt! Két 172 főt befogadó teremben folyt oktatás, egyikben magyar és német, a másikban tót és oláh nyelven. Fegyházi zenekar és énekar alakult; a kórodában a betegek kívánságára felolvasásokat is tartottak.

A legnagyobb probléma a munkáltatással kapcsolatban volt. A kormányzat 1864-ben átalánybérleti rendszert vezetett be, melynek keretében a bérlő a legminimálisabb tekintettel sem volt a rabok javítására, vagy akár csak arra is, hogy legalább valamiféle használható szakmát adjon a rabok kezébe, kikerülésük utánra számítva már.

Lényegében Lipótvárott elérték azt, ami az anyagi keretek támasztotta feltételek mellett elérhető. Minden, ami pénzügyi keretek növelése és igénybevétele nélkül, jó szervezéssel és lelkiismeretes munkával elérhető, azt megcsinálták. Nem hiába írta a bizottság az igazságügyminiszternek a fegyintézetéről: "Ha a fegyintézetek felügyelete szorosabbá válnék, Lipótvár az eddig rajzolt fegyintézetek közül leginkább megfelelelhetne céljának". /Jelentés 1867.90./

Már egészen másképpen fest a váci büntetésvégrehajtási intézet helyzete. "Igen szomoru dolgokat tapasztaltunk" - összegezték a biztosok - "oly állapotban sinylődnek itt anyagilag s szellemileg a fegyenczek, milyent az államhatalom ezentul kö-

zönnyel nem nézhet. Okozója: az átalánybérleti rendszer s egy állás fontos kötelmeinek meg nem felelő igazgató." /Jelentés 1967.115./

A kilencszáz fegyencet 56 hálóteremben tudták elhelyezni, nappal pedig 16 munkateremben dolgoztak. Az elkülönítés legmínimálisabb jeleit sem lelték a bizottság tagjai. Korra vagy műveltségre tekintet nélkül helyezték el a fegyenceket a termekben. A fűtés kívülről történik, kályhákkal, azok azonban 12 foknál magasabbra soha nem tudják fölfűteni a termeket. Télen ruhástul alszanak a fegyencek, nappal lepedőkbe csavarják magukat. Az egészségügyi viszonyok sem jobbak. A kilencszáz bennlakóra öt kád és három zuhany jut, de használata csak orvosi rendelőre történik. Minden harminc fegyencre jut egy fésű, s tucatonként egy törölkendő. A férgek fölöttébb elszaporodtak. Annak ellenére, hogy az intézet csatornázva van, az árnyékszékek, pontosabban ürítőszékek szobánként egészségtelen kigőzölgéssel fertőzik a levegőt. A táplálás - mely bérlőnek lett kiadva - olyan, "mely táplálási rend csakugyan kimeríti rövid idő alatt a legizmosabb embert is, de mivé teszi a táplálást oly nagy mértékben szükséglő, fejlődésben levő fiatal embert?" /Jelentés 1867.118./

A vallásoktatás nem igazán megoldott: a bejáró papok csak rendkívüli esetekben, ünnepeken jönnek, a katolikus pap is csak a szertartásokat celebrálja. A tanítás már jobb helyzetben van: a helybéli tanító jár be az intézetbe napi két órát tanítani /Vácott a húsz év alatti fegyenceknek kötelező a részvétel/, 1866-ban 64, 1867-ben 59-en vettek részt az oktatásban. Emellett azonban a szegényes intézeti könyvtár mindössze 52 kötetet tartalmaz, ezek azonban csupán imádságos könyvek vagy naptárak.

A munkáltatás váci megoldása is a vállalkozónak bérbe kiadás. Ennek eredménye, hogy a munkáltatásnál nem törődnek az-
zal, korábban ki milyen szakmát űzött, hanem azt kell dolgozni, melyre a vállalkozó megrendelést tudott szerezni. Így a legnagyobb létszámba foglalkoztattak katonai ruhavarrásban fegyenceket /353 fő/ és szalmakalap-készítőket /131 fő/.

A bizottság Illaván találta a legáldatlanabb viszonyokat. Annyira hanyag az igazgatás - írták jelentésükben a biztosok - hogy az igazgatóság még azt sem tartja nyilván, hány fegyencet ad ki munkára a bérlőnek. Így az államnak sem tud elszámolni bevételekről. /Pontosabban a bérlő által átadott bérlistáról tudja csak megállapítani az adatokat/.

"Az illavai intézet erkölcsi állapotán leginkább két mély rágódott eddig, melyeknek egyike a cantin, másika pedig az erkölcstelen órlegénység vala". /Jelentés 1867.75./ A bérlő a rabok számára kantint üzemeltet Illaván, pálinkával, borovicskával, rummal - így a rabok egész nap /!/ folyamatosan vásárolhattak keresményükből szeszes italt /ami így ismét visszajutott a bérlőhöz/. A fegyőrök ugyanakkor bármit megtettek a raboknak: ki- és becsempészték akármit. Ráadásul a kirendelt katonai külső őrségből 30 fő rendszeresen teljesít belső őrszolgálatot is. Őket pedig semmi sem köti ...

A 634 fegyencet 21 hálószobában helyezték el, olyan zsúfoltan, hogy a priccsek lába-feje össze volt tolva. Takarójuk a fegyenceknek rongyos, az ürítőcsöbrök fedetlenül, szabadon állnak a szobában. Elkülönítés semmi, amit a bizottság arra vezet vissza, hogy egy helytelen nézet uralkodik a fegyintézetben. Mivel a legsúlyosabb bűnözőket küldték Illavára, a vezetőség úgy vélekedett, ezek már nem javíthatók, így a javításra /s ezzel együtt differenciálásra, osztályozásra, nevelésre/ vajmi kevés gondot fordítottak. "Osztályozás a fegyenczek között nem létezik: elenyészik a tömegben az egyén, s mint ilyen név szerint csak a főkönyvben fordul elő". /Jelentés 1867.74./

Nyilván ezzel a felfogással függ össze, hogy bár berendezett iskolahelyiség van a fegyintézetben, oktatás nincsen. A bérlő ugyanis tiltakozott az ellen, hogy az oktatás időtartamára elvonják a munkaerőt tőle, ezért megszüntették a tanítást. Vallási gondozás is esetleges, így például a nem egyesült görög katolikusok évente 4-5, az evangélikusok 8-10, a zsidók maximum évi 2 alkalommal vehetnek részt szertartásokon.

Az egészségügy sincsen jobb helyzetben. Bár van az intézetnek öt fürdőkádja és három zuhanya, fürdés csak nyáron van.

Ha valaki télen került a fegyházba, a bekerülési fürösztést elhalasztották nyárra. Az egész intézet piszkos, szutykos, az ürítőcsőbőr a fürdődézsza mellett áll, vagy a termekben lefedetlenül. Egyedül a kórház nyolc szobájának tisztaságával volt a bizottság megelégedve.

A munkáltatás Vácon is bérleti rendszerben szerveztetett meg. A bérlő ügyesen irányítja és szervezi a munkát, virágzik is az üzlet, ami lehetővé teszi a tisztos munkabéreket is. /Az is igaz, hogy ennek nagy része a kintinon keresztül visszavándorol Deutsch Károly kasszájába.

MUNKADÍJ 1866:	2331 Ft	kantinbevétel 1866:
JUTALOM 1866:	8465 Ft	10.225 Ft!
ROKONOKTÓL KAPOTT:	653 Ft	

A munkáltatás legnagyobb problémája, hogy - mint a bizottság megjegyezte - az gyárszerűen van megszervezve. Ezért /bár hatékony/, a fegyenceknek nem ad lehetőséget szakma elsajátítására, mely segíthetné őt a reszocializációban, a társadalomba történt visszalépése után a megélhetés feltételeinek megteremtésében. Első alkalom, amikor a magyar börtönügyben összeütközött egymással a munkáltatás gazdaságossága és a munkáltatás javító-nevelő-reszocializációs célzata.

Érdemes még idézni a bizottság jelentéséből azt a részt, mely az őrszemélyzet minősítésével foglalkozik. A kép kissé erősen rajzolja meg a börtönstemélyzet minőségét, de sajnos, állíthatjuk, hogy ha nem is ilyen mértékben, de valamennyi fegyhintézetben alkalmazhatók a megjegyzések.

"... erkölcsiségüket jellemzi az, hogy 80 közül 34 concubinatusban él; de ezeken kívül az illavai szolgálatra még azokból is alkalmatlanok, mert 65 közülök egy szót sem beszél magyarul. Kitanításukra nem sok gond fordított; az igazgató megfogadja a legényt, megkapja az intézeti ruhát, a fegyvert a kezébe adják, s rögtön szolgálatba rendelik, a mikor aztán nézi, társai mit tesznek, s ő is hasonlóan cselekszik; különben is szolgálati utasítással a fegyőrök nincsenek is ellát-

va". /Jelentés 1867. 75./

A Munkácsi fegyintézet építészeti viszonyait döntően a vár eredeti adottságai határozták meg. Nappal a fegyencek közös nagy munkatermekben dolgoztak, éjjelre 35 hálószobába terelték a 670 bennlakót. E szobák a 8 főtől a 86 személyt befogadó termekig terjedtek. E termekben a zsúfoltság akkora volt, hogy nem is lehetett külön priccseket biztosítani a fegyenceknek, hanem egy nagy, egybefüggő, egymáshoz tolt priccsefelületen aludtak; egymáson keresztülmászva közelíthették csak meg a "priccs" szélét. Ilyen körülmények között elkülönítésről sem nagyon lehetett beszélni, bár némi kísérletet tett azért a vezetés. Igaz, ebben fő elv a vallás volt /így könnyítve meg a vallásgondozás szervezését/. Külön szállásolták el a felsővárban a cigányokat, akiket egy pincébe zártak be, mind az 52 főt egy helyiségbe, mondván "mivel a többiekkel meg nem férnek". A műveltebbeknek némi kiváltságot biztosítottak: a közepső várban lehetővé tették együttlakásukat.

A vár biztonsági szempontból bár megfelelőnek látszik, mégsem volt az. Tudniillik a háromszintű vár körül s a szintek között bonyolult út és sáncrendszer húzódott, s a szobák összevisszasága is lehetetlenné tette az áttekinthetőséget. Az őrzés rengeteg felügyelőt igényelt volna, ami persze nem állt rendelkezésre.

Magukban a termekben nem volt szellőző, az ablakok zárva voltak. A termeket kettős ajtók zárták, kémlelőnyílás nélkül. Az éjszakai ügyeletet egyszerűen nem tudták megoldani, ezért rázárják a rabokra az ajtót, s nincs mellettük felügyelet pirkadatig.

"... a tisztaság általában nem tartozik a munkácsi fegyintézet ékességei közé". Mosatás nem volt, 37 embernek jutott két törölközőkendő. Rendszeres testmozgást sétálóudvar híján nem szerveztek, levegőn tehát alig lehettek a fegyencek. Fürdés-fürdetés csak bekerüléskor volt, orvosi rendelvényre. Az ételmezésben főként növényi táplálékra támaszkodtak, alig kaptak a fegyencek húst.

A lelki gondozást egyetlen bejáró pap végezte, ő a fe-

gyencek egyharmadával tudott foglalkozni, a többi felekezetnek nem volt papja. Akárcsak tanító: ilyen kicsiny fizetésért senki sem volt hajlandó bejárni. A pusztulófélben lévő könyvtár 669 kötete főleg imakönyv és naptár volt.

A munkáltatás itt is bérleti rendszerben van megoldva de "a bérlő jogai homlokegyenest ellenkeznek a fegyintézet céljával". A fegyenceket - ha dolgoznak - napi tíz órára veszik igénybe, de gyakoribb, hogy a szakképzett rab is tehetetlenül üldögélt, munka híján. A munka szolgált a visszaesők megkülönböztetésére: ők végezték a legkegyetlenebb és legnehezebb munkákat, mint például a víztöltést. Felállítottak egy taposómalmot /miután a Helytartótanácsból állati erő igénybevételére engedélyt nem kaptak/, s 16 fegyenc állandó taposással tartotta üzemben a vár kútjából vizet kiemelő gépezetet.

Az utolsó magyarországi központi intézetnek, Mária Nosztra fegyintézetének sajátos vonásai vannak, tekintettel az intézetet a kiegyezés évében is működtető apácarendre.

A renddel kötött szerződés értelmében a "Szent Pál-ról elnevezett keresztény szeretet leányai" vezetik, felügyelik az intézeti életet, foglalkoztatják és fegyelmezik, nevelik és oktatják a fegyencnőket. Kettős értelemben is érdekes Mária Nosztra státusa: az egyetlen magyarországi női fegyintézet /Erdélyt nem számítva/ és az egyetlen, mely apácarend kezében működött. Még a külső őrseget is a rend által fogadott négy férfi látta el. A kétemeletesre megmagasított egykori kolostorépületben hatszáz fegyencnő befogadására alkalmas 28 hálószooba található. A legkisebb hálószooba 6 fős, az elhelyezési átlag 22, 42. A gyermekes nők külön szobába kerültek.

Elkülönítés, osztályozás a nővéreknél nincs, bár a jelentés készítői beszámoltak arról, hogy bűncselekmények szerint maguk a fegyencnők képeztek osztályokat, csoportokat. A nappali munkánál a könnyebb szótérthetés kedvéért nemzetiségenként különítették el őket.

Az ágyneműket havonta, a ruhákat /fehérneműket/ hetente, de szükség esetén gyakrabban is cserélték. Hat bebútorozott fürdőszoba állt rendelkezésre a kétszáz közül mozgó bennlakó

számára. Előírt kötelező fürdés nem volt, de mindenki tetszése szerint igénybe vehette a gőzkazánból melegített vizes fürdőszobákat. A kórház tiszta, rendes, az ápolás gondos volt. A séta rendszeres.

A vallásos gyakorlatot tekintve nem igen hagyhat kívánnivalót maga után, hacsak nem az, hogy a bekerülésnél nem lehetnek tekintettel az igazságügyi szervek a felekezeti megoszlásra. Elemi oktatás is folyt az intézetben. 1867-ben 121 fegyencnő vállalta önként az oktatásban való részvételt.

A munkáltatás saját munkatermekben, női munkákat végeztek, mint varrás, hímzés, kötés, hurkolás, hálózás, foltozás, fonás, főzés, mosás stb. A díjazás jelképes volt. A közös időt is a munkatermekben töltötték, itt ebédeltek, itt hallgatták a szentekről szóló történeteket, s a vasárnapot is itt töltötték.

A bizottság értékelése Mária Nosztráról: "Noha nem vagyunk barátjai szerzet rendeknek fogházakban alkalmazásának s különösen férfi intézeteket rájuk soha sem biznánk, a m.-nostrai intézet ellátása s vezetési módjával aránylag mégis annyira meg vagyunk elégedve, hogy kimondhatjuk: miszerint Nostra minden fegyintézetünk közt úgy a benne uralgó javítási szellem, mint a rend fegyelem és csinosság tekintetében első helyen áll".

/Jelentés 1867. 100./

Úgy vélem, szomorú, hogy Magyarország öt fegyintézete közül az vitte el a pálmát, mely nem hivatásszerűen büntetésvégrehajtással foglalkozó szakemberek keze alatt funkcionált, hanem ilyen szempontból laikusnak tekinthető nővérek gondozásában. Ez sok mindenre rávilágít a dualizmus börtönügyét tekintve. Mindenekelőtt hangsúlyozza reformok szükségét.

Rövidítések

- Antalffy 1983 = Antalffy György: Szalay László, a reformkor politikai-jogi gondolkodója, Budapest, 1983.
- Angyal 1909 = Angyal Pál: A magyar büntetőjog tankönyve, Budapest, 1909
- Appert 1851 = Ritter Appert: Die Gefängnisse, Spitäler, Schulen, Civil - und Militäranstalten in Oesterreich, Bayern, Preußen, Sachsen, Belgien Wien 1852. 1-2.
- Approbata Constitutiok = Erdély országának három könyvre osztott törvényes könyve. Első Könyv: Erdélyország és az ehhez kapcsolt Magyarországi részek Approbata Constitutioi, Budapest, 1900.
- Balla 1841 = Balla Károly: Vélemény a büntetésmód javítása iránt Pesten 1841.
- Balla 1942 = Balla Antal: Magyarország története, Budapest, 1942.
- Ballagi 1868 = Ballagi Mór: /szerk./ A magyar nyelv teljes szótára, Pest, 1868.
- Balogh - Horváth 1983 = Balogh László - Horváth Tibor: Büntetésvégrehajtási jog 1-2. Budapest 1983.
- Beller - Klima 1987 = Beller Judit - Klima Gyula: A bírói lelkiismeret a késő-középkori jogtudományban. Jogtörténeti Szemle 2. 1987.
- Blumentritt 1841 = Das österreichische Strafgesetz über schwere Polizeiiübertretungen sammt den von 3 September 1803 als dem Zeitpunkte der Kundmachung bis auf die neueste Zeit hiezu nachträglich erschließen Gesetzen und Verordnungen - Bearbeitet von St. Blumentritt, Wien 1841
- Bónis 1934 = A magyar büntető törvénykönyv első javaslata 1712-ben. Budapest 1934
- Bónis 1972 = Bónis György: Középkori jogunk elemei Budapest 1972.
- Bölöni Farkas 1834 = Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár 1834 - Cluj 1935.
- Bónis 1967 = Bónis György: Magyi András foruláskönyve és a gyakorlati jogtanítás Jubileumi tanulmányok a pécsi egyetem történetéből. Szerk. Csizmadia Andor I. Pécs, 1967.
- Baumann 1967 = Zygmunt Baumann: Általános szociológia, Budapest, 1967.
- Corpus Statutorum = Corpus Statutorum A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I-IV. Budapest 1885-1902.
- Csatsko 1850 = Csatsko Imre: A büntetőjog elemei vezérfonalul bírák-és ügyvédeknek Pest 1850.

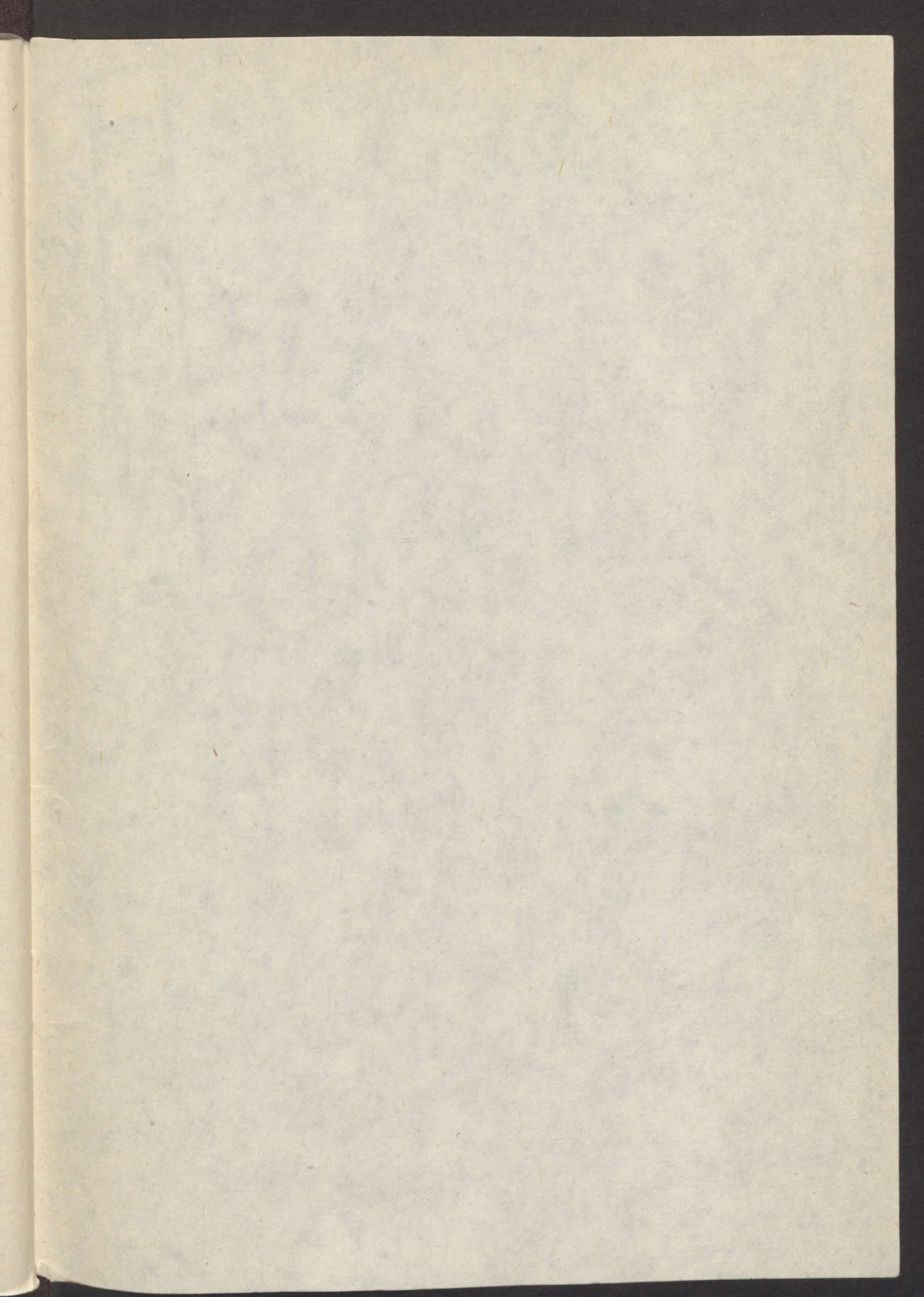
- Csizmadia 1969 = Csizmadia Andor: A magyar jogi felsőoktatás fejlődése. Felsőoktatási szemle 1969.
- Csorba - Marosi - Firon 1983 = Csorba Csaba - Marosi Endre - Firon András : Várturák kalauza III. Várturák Csehszlovákiában és Romániában Budapest 1983.
- Dénes 1984 = Dénes Iván Zoltán: Konzervatív és liberális program 1846-1847. A magyar polgári átalakulás kérdései . Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára Budapest 1984.
- CSML = Csongrád megyei levéltár
- Esze 1969 = Esze Tamás: Vay Ádám. A Vay Ádám emlékünnepegy tudományos ülés-szaka. Vaja, 1969.
- Eötvös 1838 = Eötvös József: Vélemény a' fogházjavítás ügyében. Pesten 1838.
- Eötvös 1886 = Bárány Eötvös József beszédei. Budapest, 1886.
- Eckhart 1954 = Eckhart Ferenc: A földesuri büntetőbíráskodás a XVI-XVII. században Budapest, 1954.
- Finkey 1909 = Finkey Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve, Budapest, 1909.
- Eckhart 1946 = Eckhart Ferenc: Alkotmány-és jogtörténet Budapest, 1946.
- Edictum Universale = Edictum Universale. A magyar országghí confoederatio részirül szabott hadi regulák, edictumok, törvények. 1707. Országos Széchenyi Könyvtár, RMK. I. 1753.
- Fayer 1892 = Fayer László: Büntetési rendszerünk reformja. Budapest 1892.
- Fayer 1896 - 1902 = Fayer László: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye I-IV. Budapest 1896-1902
- Fayer 1900 = Fayer László: A magyar büntetőjog tankönyve, Budapest, 1900.
- Fényes 1851 = Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I-IV. Pesten, 1851.
- Fügedi 1975: Fügedi Erik: Középkori várak - középkori társadalom. Várépítészetiünk szerk. Gerő László, Budapest, 1975.
- Gönczöl 1980 = Gönczöl Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája Budapest 1980
- Gál 1984 = Gál Farkas: Az uriszek előtt, Budapest, 1984.
- Gláser 1975 = Gláser István: A szabadságvesztés-büntetés végrehajtása. Történeti vázlat, Budapest 1975.
- Győrffy 1977 = Győrffy György: István király és műve, Budapest, 1977
- Hajdu 1972 = Hajdu Lajos: Az első (1975-ös) magyar büntető-kódex tervezet, Budapest, 1977.
- Hajdu 1985 = Hajdu Lajos: A büntett és büntetés Magyarországon a XVIII. századi utolsó harmadában, Budapest 1985.

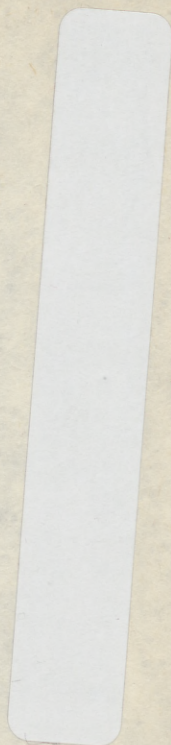
- Hornyik 1861 = Hornyik János: Kecskemét város története II. Kecskemét, 1861
- Hegedüs 1840 = Hegedüs Sándor: Tekintetes Vas Vármegyének Szombathelyen újonnan épített börtönei 's abban felállított javító intézet' története Kőszeg, 1840
- Hegedüs 1935 = Hegedüs Géza: Anyagi büntetőjog az árpád-házi királyok korában Budapest, 1935.
- Heißler 1933 = Heinrich Heißler: Die Geschichte des "Grauen Hauses" 1833-1933 Wien, 1933.
- Hoegel 1916 = Hugo Hoegel: Freiheitstrafe und Gefängniswesen von der Theresiana bis zur Gegenwart, Graz und Wien 1916.
- Huizinga 1979 = Johann Huizinga: A középkor alkonya, Budapest 1979.
- Hunfalvy 1860 = Hunfalvy János: Magyarország és Erdély eredeti képekben I-II. Darmstadt 1860
- Hye -Somossy 1857 =
- Jelentés 1868 = Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben Budán 1868.
- Karcsu 1880 = Karcsu Antal Arzén: Vác város története I-IV. Vác 1880-1882
- Kovács 1981 = Kovács Kálmán: A büntetőjog oktatása a nagyszombati egyetem jogi karán 1687-1777. A magyar állam és jog fejlődése, Budapest, 1981.
- Kovács 1986 = Csizmadia Andor - Kovács Kálmán - Asztalos László: Magyar állam és jogtörténet, Budapest 1986; A feudális jog - büntetőjog
- Kiss 1984 = Kiss Gábor: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon, Budapest 1984.
- Kiss 1987 = Erdélyi várak, várkastélyok, Budapest 1987.
- Krónika 1971 = Képes Krónika a magyarok régi és legújabb tetteiről, eredetükről, viselkedésükről, diadalaikról, és bátorságukról, Budapest 1971.
- Kódex 1795 = Kódex a büntettekéről és azok büntetéséről. Közli: Hajdu Lajos: Az első (1795-ös) magyar büntető kódex tervezet, Budapest 1971.
- Kállay 1985 = Kállay István: uriszéki biráskodás a XVIII-XIX. században, Budapest, 1985.
- Kölcsey = Kölcsey Ferenc összes művei, Budapest, én.
- Lukács 1979 = Lukács Tibor: Feljegyzések az élők házáról, Budapest 1979.
- Lukács 1987 = Lukács Tibor: Szervezett dilemmánk: a börtön. Budapest, 1987.
- Mill 1867 = John Stuart Mill: A szabadságról. Budapest 1867.
- Mályusz 1984 = Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon, Budapest, 1987.

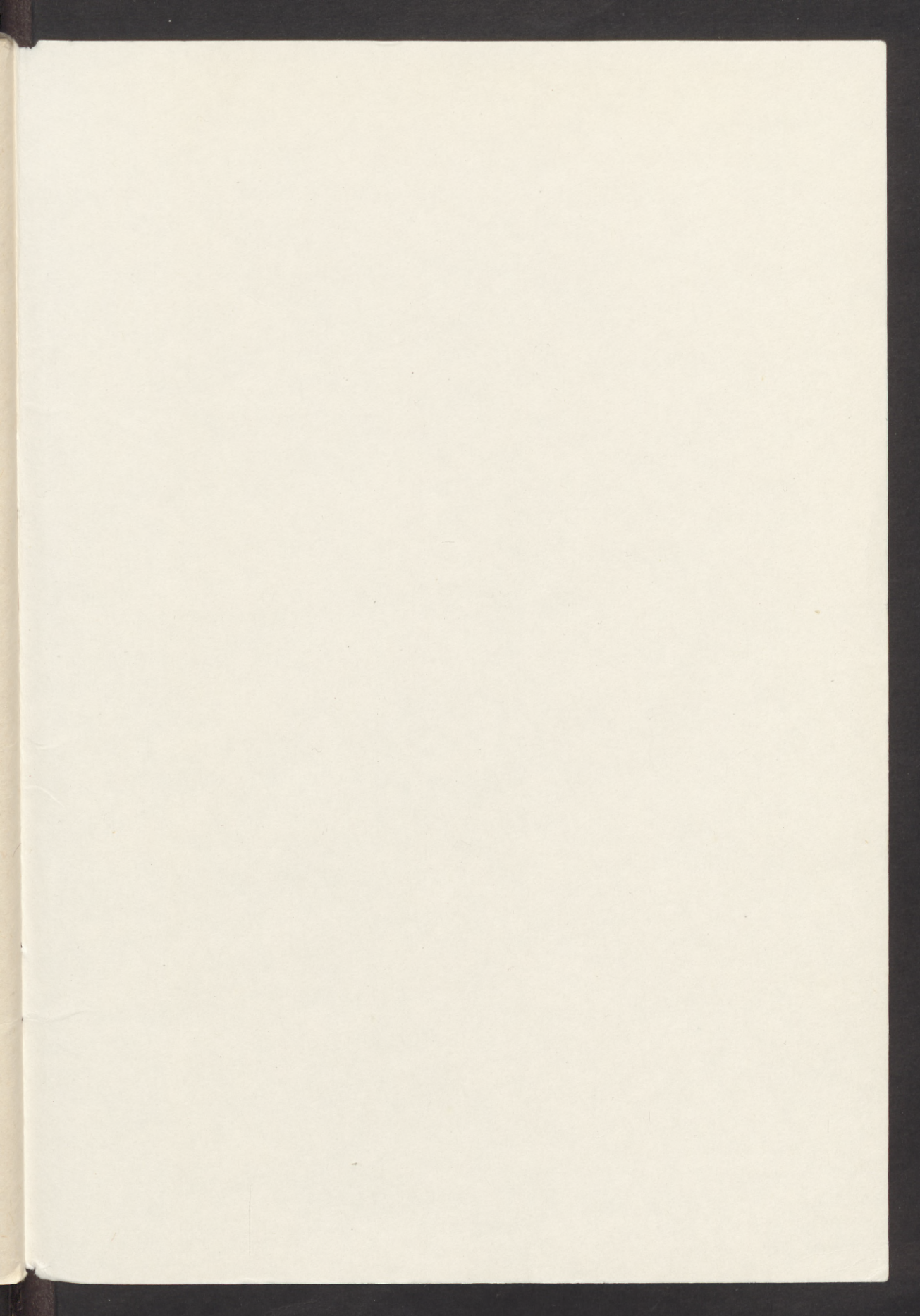
- Marcovich 1899 = Anton Marcovich : Das Gefängniswesen in Österreich unter Berücksichtigung der Gesetze, Verordnungen und Vorschriften, Wien, 1899.
- Megyeri 1905 = Megyeri István: A magyar börtönügy és az országos letartóztató intézetek Budapest 1905
- Mezey 1987 = Mezey Barna: A börtönügyi szakirodalom kezdetei Magyarországon. Acta Fac. Pol. et Jur. Budapest 1988.
- Mezey 1988 = Mezey Barna: Börtönügyi törvényjavaslat 1843-ban. Acta Fac. Pol. et Jur. Budapest 1989-(1988)
- Mezey 1989 = Mezey Barna: Realitás és illúzió - Az 1843.évi országgyűlés börtönügyi vitái. Jogtörténeti értekezések 17. Budapest 1990.(1989)
- Meznerics 1933 = Meznerics Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a XVI-XIX. században. Budapest, 1933.
- Munkás lelki pásztor 1821 = Munkás lelki pásztor a betegek, haldoklók és rabok mellett, Pesten 1821.
- OGY.IR. = ...1843-ik esztendei ...Magyarország Közgyűlésének írásai I-IV. Pesten 1844
- Polt 1986 = Polt Péter: A menedékjog története In: Fiatal Oktatók Műhelytanulmányai 8. Budapest 1986
- Pulszky - Tauffer 1867 = Pulszky Ágost - Tauffer Emil: A börtönügy multja, elmélete, jelen állása, Pest, 1867.
- Regestrum 1898 = A váradi Regestrum. Értelmezé Kandra Kabos. Budapest 1898.
- RGBL. = Allgemeines Reichs- Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaisertum Oesterreich
- Réti 1916 = Réti Illés Elemér: A büntetőjog kodifikációjának első kísérletei Magyarországon, Budapest, 1916.
- Révész 1970 = Révész Tamás: A büntetőjog oktatása karunkon. In: Budapesti Joghallgatók dolgozatai I. Budapest 1970.
- Southern 1987 = Richard Williams Southern: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban Budapest 1987.
- Stekl 1978 = Hannes Stekl: Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671 - 1920. Wien 1978.
- StG. ... = Strafgesetz
- StPO. ... = Strafprozessordnung
- Szabó 1989 = Szabó Miklós: Politikai kultúra Magyarországon 1896 - 1986 Budapest 1989
- Szabó 1988 = Szabó Géza: A váci fegyház története, Kézirat, 1988.
- Szekfü 1934 = Szekfü Gyula: Három nemzedék, és ami után következik Budapest 1934
- Szekfü 1943 = Szekfü Gyula - Hóman Bálint: Magyar történet V. Budapest 1943
- Szemere 1841 = Szemere Bertalan: A büntetésről, 's különösebben a' halálbüntetésről Budán 1841.
- Szemere 1840 = Szemere Bertalan: Utazás külföldön I. Buda - Pest MDCCCXL
- Széchenyi 1841 = Széchenyi István: kelet népe Pest 1841.

- Szalay 1840 = Szalay László: Codificatio: Budapesti Szemle 1840.II.
Szoika 1944 = Szoika Kamill: Földesuri bíraskodás az árpádkori Magyarországon
Budapest 1944.
- Tamáská 1988 = Tamáska Péter: Mária nosztrai panoptikum Budapest 1988-
- Timon Ákos: magyar alkotmány-és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati államok
jogfejlődésére, Budapest 1910
- Uriszék 1958 = Uriszék. XVI-XVII.századi perszövegek. Szerk. Varga Endre Buda-
pest 1958.
- Varga 1980: Varga János: Deák Ferenc és az első magyar polgári börtönrendszer ér-
vezete Zalaegerszeg, 1980.
- Wahlberg 1888: W.Emil Wahlberg: Die Gesamtentwicklung des Gefängniswesens und
der Haftsysteme von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zur Ge-
genwart , Hamburg 1888.
- Zolnay 1981 = Zolnai László: Az elátkozot Buda - Buda aranykora, Budapest 1981.

5159-2

4